

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 2^{ΑΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 1983

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΥ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.— **Ἡ οἰκουμένη καὶ ἡ πορεία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης.** Ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. **Διονυσίου Α. Ζακυνθινού***.

Εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν ταύτην θὰ καλύψωμεν τὸν ἱστορικὸν χῶρον ἀπὸ τοῦ ἔτους 323 πρὸ Χριστοῦ μέχρι τοῦ 642 μετὰ Χριστόν, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Σποραδικῶς θὰ ὑπερβῶμεν τὸ τελευταῖον τοῦτο ὄριον, διότι οἱ Ἕλληνικοὶ πάπυροι τῆς Αἰγύπτου ἐπιζοῦν τοπικῶς μέχρι τοῦ ὀγδόου αἰῶνος. Τὴν χιλιετὴ καὶ ὑπερχιλιετὴ ταύτην διαδρομὴν δὲν τὴν ὀρίζει ὁ ἐρευνητής· ἐπιβάλλεται ἐξ αὐτῆς καὶ τοῦτο διότι, πλὴν ἐξαίρέσεων, ἡ ὕλη ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐχαράσσετο ἡ χαρίεσσα Ἑλληνικὴ γραφὴ, ὁ πάπυρος, ἔπαυσε χρησιμοποιουμένη. Μετὰ τὴν ἀνέυρεσιν τῶν Ἑλληνικῶν παπύρων τοῦ Herculaneum (τοῦ Ἡρακλείου τῆς νοτίου Ἰταλίας), τὴν 19 Ὀκτωβρίου 1752, ἤρχιζε τὴν μεγάλην σταδιοδρομίαν τῆς ἡ ἐπιστήμης τῆς Παπυρολογίας. Διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑλληνορρωμαϊκῆς πόλεως, ἡ ὁποία κατεστράφη ὑπὸ τὴν τέφραν τοῦ Βεζουβίου τῷ 79 μ.Χ., ἀπεδόθη εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ γραπτοῦ λόγου πλουσία ὕλη. Ἀπὸ τῆς ἀφετηρίας ταύτης ὠρμήθη καὶ ἡ ἐξέλιξις νέος τομεὺς τῆς ζητήσεως. Ἡ περίοδος τῶν χιλίων καὶ πλέον ἐτῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐμεσουράνησεν ὁ πάπυρος ὡς γραφικὴ ὕλη, συμπέμπει μετὰ τῆς ἡγεμονικῆς πορείας τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Ἀνατολήν, συγκεκριμένως εἰς τὴν Αἴγυπτον, τὴν κατ' ἐξοχὴν καὶ οἶνει ἀποκλειστικὴν παραγωγὸν τοῦ πολυτίμου τούτου φυτοῦ. Οἱ χρονοικοὶ οὗτοι περιορισμοὶ δὲν θὰ ἰσχύσουν ἀπολύτως προκειμένου περὶ τοῦ ἀποδεικτικοῦ ὕλικου τῶν ἐπιγραφικῶν καὶ τῶν ὁμοειδῶν μνημείων.

---

* D. A. ZAKYTHINOS, *Le cheminement mondial de la langue grecque.*

Τὴν ἱστορικὴν περίοδον ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Αὐγούστου (323 - 30 π. Χ.) ὁ J. G. Droysen, συγγραφεὺς τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἀλεξάνδρου (1833), τῆς Ἱστορίας τῶν Διαδόχων (1836) καὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Ἐπιγόνων (1843), ἐπέγραψε διὰ τοῦ περιεκτικοῦ τίτλου Ἑλληνισμός, Hellenismus¹. Ὁ ὅρος οὗτος, χρησιμοποιοῦντις τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τῷ 1836, εἶναι ἄγνωστος εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἑλληνος. Ἑλληνίζω καὶ Ἑλληνισμός ἐσήμαινε τὴν ὑπὸ μὴ Ἑλλήνων τὸ γένος οἰκείωσιν τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἠθῶν τῶν Ἑλλήνων· ἤδη παρὰ Θουκυδίδη (II, 68, 5) κεῖται ὁ τύπος ἡλληνίσθησαν. Τὸ ἐπίθετον Ἑλληνιστῆς ἐδήλου εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (6, 1 κέ.) τὸν Ἰουδαῖον, ὁ ὁποῖος ἠσπάζετο τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν παιδευσιν τῶν Ἑλλήνων².

ΕΙΣ ΤΑΣ ΟΧΘΑΣ ΤΟΥ ΝΕΙΛΟΥ

Οἱ παπυρολόγοι διακρίνουν τὰ ἐπὶ παπύρου Ἑλληνικὰ κείμενα παντοίου περιεχομένου εἰς τρεῖς περιόδους: εἰς τὴν Ἑλληνικὴν (καὶ ἐνταῦθα ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τῆς ὑπὸ Ἑλληνικὴν κυριαρχίαν Αἰγυπτιακῆς χώρας) ἀπὸ τῶν ἀρχῶν μέχρι τοῦ ἔτους 30 π. Χ. (146 π. Χ. κατὰ τὴν Claire Préaux), τὴν ἐποχὴν τῶν Ῥωμαίων ἀπὸ τοῦ 30 π. Χ. μέχρι τοῦ Διοκλητιανοῦ (284 - 305), ἀκριβέστερον μέχρι τοῦ 297 (ἔτους τῆς ἀλώσεως τῆς Ἀλεξανδρείας), καὶ τὴν περίοδον τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τοῦ ἔτους 642, ὅτε ἡ Ἀλεξανδρεία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ χρῆσις τοῦ παπύρου εἰς τὰ Ἑλληνικὰ κείμενα παρετάθη ὑπὸ Ἀραβικὴν κυριαρχίαν μέχρι τοῦ ὀγδόου αἰῶνος. Ἀκριβέστερον ἀναφέρομεν ὅτι δύο ἀπάυροι ἀχρονολόγητοι, ὁ εἷς εὐρεθεὶς εἰς τὴν Βούσυριν τῆς Αἰγύπτου καὶ περιέχων ἀπόσπασμα τῶν Περσῶν τοῦ Τιμοθέου, ὁ ἕτερος, περιέχων Ὀρφικὸν κείμενον καὶ εὐρεθεὶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὸ Δερβένι τῆς Θεσσαλονίκης, ἀνήκουν εἰς τὰ μέσα τοῦ τετάρτου π. Χ. αἰῶνος καὶ εἶναι τὰ ἀρχαιότερα λείψανα τῆς γραφικῆς ταύτης ὕλης. Ἴσως τὸ εὑρημα τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι κατὰ τι ἀρχαιότερον. Πάντως τὸ πρῶτον ῥητῶς χρονολογημένον ἐπὶ παπύρου

1. J. G. Droysen: τὸ ὅλον ἔργον *Geschichte des Hellenismus*, 1877. Ἑλληνικὴ μετάφρασις: Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατὰ μετάφρασιν Ἰωάννου Πανταζίδου καὶ Ἰωάννου Δελλίου, εἰς τόμους τρεῖς, Ἀθήναι, 1897 - 1903.

2. Claire Préaux, *Le monde hellénistique. La Grèce et l'Orient* (323 - 146 av. J.-C.), τόμ. Α', Παρίσι, 1978, σελ. 7 κέ. Ὡσαύτως ὁ ὅρος Ἑλληνισμός ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων γραμματικῶν πρὸς δήλωσιν τοῦ καθαρεύοντος Ἀττικοῦ λόγου, ὡς παρ' Εἰρηναίῳ ἢ Πινάρῳ (Minutius Pacatus) τοῦ πρώτου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος.

κείμενον εἶναι γαμήλιον συμβόλαιον τοῦ ἔτους 311 πρὸ Χριστοῦ, ἐνῶ ὡς τελευταῖον θεωρεῖται ἡ διαθήκη ἡγουμένου τῆς παρὰ τὰς Θήβας τῆς Αἰγύπτου μοναστηρίου τοῦ Ἀγίου Φοιβάμωνος, φέρουσα τὴν χρονολογίαν 786 μετὰ Χριστόν. Πρέπει νὰ διευκρινηθῇ ὅτι μακρὰν τοῦ Νείλου ὁ πάπυρος ἐξηκολούθει χρησιμοποιούμενος εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ εἰς τὴν Ῥώμην. Ἐνδεικτικῶς ἀναφέρομεν τὸν Ἑλληνικὸν πάπυρον τοῦ Ἀγίου Διονυσίου τῶν Παρισίων (Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας), περιλαμβάνοντα ἐπιστολὴν τοῦ Ἑλληνος αὐτοκράτορος πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Δύσεως τοῦ ἔτους 842/843. Μέχρι τοῦ 1057 ἔχομεν γράμματα τῶν παπῶν ἐπὶ παπύρου³.

Ἡ προτεινομένη ὑπὸ τῶν παπυρολόγων διάρθρωσις τῆς ὕλης εἰς τρεῖς περιόδους εἶναι συμβατική. Διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ αἱ τομαὶ αὖται ἐπιδέχονται ποικίλας ἐκτιμήσεις. Ἐν τῇ πράξει ἡ τομὴ ἡ ὀρίζουσα τὴν Ῥωμαϊκὴν περίοδον ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Διοκλητιανοῦ, δηλονότι τὸ ἔτος 297 μετὰ Χριστόν, δικαίως ἀμφισβητεῖται. Ἡ μετὰ τὰς ἀπὸ τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς περιόδου εἰς τὴν Βυζαντινὴν εἶναι πρόβλημα ἀμφιλεγόμενον, ἐν τελευταίᾳ δὲ ἀναλύσει πρόβλημα ψευδές. Ὁ Νικόλαος Iorga ὠμίλησε περὶ τοῦ Βυζαντίου μετὰ τὸ Βυζάντιον (Byzance après Byzance) καὶ ὁμιλοῦμεν περὶ τοῦ Βυζαντίου πρὸ τοῦ Βυζαντίου (Byzance avant Byzance). Ἀναμφισβητήτως ἡ κατάλυσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου τῆς Αἰγύπτου ἀποτελεῖ μεῖζον ἱστορικὸν γεγονός. Διὰ τῆς πτώσεως τῶν Λαγιδῶν τερματίζεται ἡ Ἑλληνικὴ κυριαρχία εἰς τὴν Ἀνατολήν. Ἦδη πρότερον, τῷ 133, ὁ βασιλεὺς τῆς Περγᾶμου Ἀτταλος ὁ Γ' ἐξεχώρει τὸ βασίλειόν του εἰς τοὺς Ῥωμαίους. Ὅμως, ἐὰν κατελύετο ἡ Ἑλληνικὴ κυριαρχία, ἡ παρουσία τῆς Ἑλλάδος παρετείνετο ἀκμαία ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους

3. L. Mitteis und U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. Erster Band: Historischer Teil. Erste Hälfte: Grundzüge von Ulrich Wilcken, Λειψία, 1912, ἀνατύπωσις 1963, Hildesheim, 1963. Zweite Hälfte: Chrestomathie, ὑπὸ Ulrich Wilcken, 1963. Τόμος δευτέρος Juristischer Teil. Erste Hälfte: Grundzüge ὑπὸ Ludwig Mitteis, 1963. Zweite Hälfte: Chrestomathie ὑπὸ Ludwig Mitteis, 1963. Πρόσφατοι ἐκδόσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν: Β. Γ. Μανδηλαρά, Πάπυροι καὶ Παπυρολογία, Ἀθήναι, 1980. E. G. Turner, Ἑλληνικοὶ πάπυροι. Εἰσαγωγή στὴ μελέτη καὶ τὴ χρῆση τῶν παπυρικῶν κειμένων, Μετάφραση Γ. Παράσογλου, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήναι, 1981. Εἰδικώτερον περὶ τοῦ παπύρου τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Στυλιανοῦ Καψωμένου, Ὁ Ὀρφικὸς πάπυρος τῆς Θεσσαλονίκης, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, τόμ. 19 (1964), σελ. 17 κέ. E. G. Turner, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 242. Εἰς τὴν πρωῒμωτάτην Γραμματεῖαν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους μνημονεύονται πάπυροι τῶν ἐτῶν 541 καὶ 551, εὐρεθέντες εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἀλλὰ γραφέντες εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν: André Bataille, Les papyrus, Traité d'Études byzantines, Bibliothèque Byzantine, Παρίσι, 1955, σελ. 11.

δυνάστας. Τὴν ἐπομένην τῆς πτώσεως ὁ ἐξελληνισμὸς ἀνεδεικνύετο δύναιμις ἀνωτέρα τῶν πολιτικῶν πραγματικοτήτων. Ἡ χριστιανικὴ Βυζαντινὴ παρουσία θὰ τρέψῃ τὴν Οἰκουμένην πρὸς ἄλλας λεωφόρους.

Ἐνώπιον τοῦ ἐρευνητοῦ ἐκτείνεται πολυμιγῆς, ἀνόργανος καὶ ἀσυνάρτητος, ὁ τεράστιος ὄγκος τῆς γραπτῆς ὕλης, Ἑλληνικῆς, Ῥωμαϊκῆς, Αἰγυπτιακῆς (Ἱεραικῆς, Κοπτικῆς, Δημοτικῆς), Ἀραμαϊκῆς, Ἀραβικῆς κ.λπ. Πάντα ταῦτα ἀπαρτίζουν τὰ κατὰλοιπα, ὅσα διεφύλαξεν ἡ γῆ τῶν Φαραῶ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐπιγραφῶν θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον δύο ἐπιστημῶν, μιᾶς παλαιότερας, τῆς Ἐπιγραφικῆς, καὶ μιᾶς νεωτέρας, τῆς Παπυρολογίας. Αἱ ἀφρηγματικαὶ πηγαὶ θὰ συμπληρώσουν καὶ πολλάκις θὰ πλησιώσουν ἱστορικῶς τὴν διεσπασμένην ὕλην μιᾶς καὶ πλέον χιλιετίας. Ἐν γένει ἡ συμβολὴ τῶν παπύρων εἶναι ἰδιότυπος διότι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλας πηγὰς, προσφέρει ἀφειδῶς αὐθεντικά, κατὰ κανόνα πρωτόγραφα κείμενα, πηγὰς *in vivo*. Ὡς εἶπεν ὁ André Bataille, τὰ κείμενα ταῦτα «δὲν ἀπέβλεπον εἰς τὴν αἰωνιότητα»· «ὁ ἀμητός των εἶναι πλούσιος, ὥστε νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸν ἱστορικὸν τῶν πολιτικῶν ἢ οἰκονομικῶν πραγμάτων, τὸν ἱστορικὸν τοῦ Δικαίου ἢ τῆς Τεχνικῆς, τὸν εἰδικὸν περὶ τὰ ἀποικιακὰ ζητήματα, τὸν κοινωνιολόγον, τὸν γλωσσολόγον...». «Τὸ παπυρολογικὸν κείμενον» εἶναι «ἀφελές», «δὲν ἔχει τὴν ἐπίσημον εὐγένειαν τοῦ ἐπιγραφικοῦ ψηφίσματος», ἀλλὰ παρὰ ταῦτα «εἶναι εἰλικρινέστερον, διότι ἡ σύνταξις τοῦ ὑπῆρξεν αὐθόρμητος»⁴.

Ὁ ἐρευνητὴς τῶν φαινομένων τῆς γλώσσης θὰ εὕρῃ εἰς τὸν τεράστιον ὄγκον τῶν παπύρων πρῶτην καὶ αὐθεντικὴν ὕλην. Ἡ ἐξαίρετος αὕτη πηγὴ δὲν προέρχεται μόνον ἀπὸ τὰς συντεταγμένας δημοσίας ὑπηρεσίας ἢ ἀπὸ ἄτομα ὑψηλότερας πνευματικῆς στάθμης, ἀλλὰ πολλάκις ἀπὸ ἰδιώτας πάσης τάξεως καὶ ἡλικίας· ἀπὸ Ἑλλήνων καὶ μὴ Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι δὲν ἀπέβλεπον εἰς τὴν κομψότητα καὶ τὴν ὀρθότητα τοῦ λόγου, ἀλλ' εἰς τὴν ἄμεσον καὶ ἀνεπιτήδευτον ἐπικοινωνίαν. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον τὸ μέχρι τότε δυσδιάγνωστον καὶ προβληματικὸν πρόσωπον τῆς γλώσσης τῶν πρὸ τοῦ Ἀλεζάνδρου χρόνων καθίσταται οἰκειότερον εἰς εὐρέα στρώματα. Ἐξ ἄλλου μεγάλῃ τομῇ ἐπιτελεῖται εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ λόγου. Ἡ προσωδία, ἡ ἐναλλαγὴ τῶν μακρῶν καὶ τῶν βραχέων, κατὰλοιπον τῆς Ἰνδοευρωπαϊκῆς κοινῆς, κανὼν τῆς παλαιότερας περιόδου, ὑποχωρεῖ προοδευτικῶς πρὸ τοῦ τονικοῦ συστήματος. Οἱ τόνοι ἐμφανίζονται εἰς τὴν γραφὴν ἀπὸ τοῦ πρώτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος, ἀλλ' ὥς μετὰ πολλῆς πιθανότητος συνάγεται, ἡ χρῆσις

4. André Bataille, Papyrologie, L'Histoire et ses méthodes, Encyclopédie de la Pléiade, Παρίσι, 1961, σελ. 505 κέ.

των είναι παλαιότερα, έργον τῶν Ἀλεξανδρινῶν γραμματικῶν, προεξάρχοντος τοῦ διαπρεπεστάτου τῶν φιλολόγων τῆς ἐποχῆς, τοῦ Ἀριστάρχου τοῦ Σαμόθρακος (217 - 145), ὅστις διεδέχθη τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιον τὸν γραμματικὸν (περὶ τὰ ἔτη 257 - 180 π.Χ.)⁵.

Ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμπολιτείας καὶ ἀκολούθως ἡ πολιτικὴ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β' ἐδημιούργησαν τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς Ἀττικῆς «διαλέκτου τῆς Μεγάλης Ἀθηναϊκῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία εἶχεν Ἰωνικὴν ἀπόχρωσιν, ἀποβαλλομένων ἐνίων ἐντόνων ἰδιορρυθμιῶν». Κατὰ τὸν Jean Humbert ὁ Ξενοφῶν ἀπὸ τινων ἀπόψεων ἀνῆκει ἤδη εἰς τὰς ἀπαρχὰς τῆς κοινῆς⁶. Ἀκριβῶς εἰς τὸν Ξενοφῶντα ἀπεδόθη σημαντικώτατον δοκίμιον, τὸ ὁποῖον φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀθηναίων Πολιτεία». Αἱ νεώτεραι ἔρευναι τείνουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι τὸ ἔργον εἶναι παλαιότερον τῆς ἀκμῆς τοῦ ἱστορικοῦ καὶ χρονολογεῖται περὶ τὰ ἔτη 431/421, ἂν μὴ παλαιότερον. Χαρακτηρίζεται δὲ ὡς σύγγραμμα Ἀθηναίου ἀνήκοντος εἰς τὴν ὀλιγαρχικὴν παράταξιν καὶ εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιότερων κειμένων τοῦ Ἀττικοῦ πεζοῦ λόγου, «τὸ πρῶτον κρατικοπολιτικὸν καὶ κοινωνιολογικὸν δοκίμιον τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας» (Reinhardt). Ὁ συντηρητικὸς συγγραφεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῆς θαλασσίας δυνάμεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ δὲν ἀποκρύπτει τὴν ἀποστροφήν του διὰ τὴν ἀλλοίωσιν τῆς Ἀττικῆς γλώσσης: «καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτη καὶ σχήματι χρώνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένη ἐξ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων»⁷. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπτου ἐποχὴν ὁ κωμικὸς Ἑρμιππος ὁμιλεῖ περὶ τῶν πολυτελῶν προϊόντων, τὰ ὁποῖα αἱ Ἀθῆναι εἰσήγον ἐξ Αἰγύπτου, Κυρήνης, Λιβύης, Κρήτης, Συρίας, Ρόδου καὶ Συρακουσῶν⁸.

Τὰ μεγάλα γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἠκολούθησαν τὰ κρίσιμα ἔτη τῆς Ἀλεξανδρείου ἐποχῆς (336 - 323), μετετόπισαν τὸ κέντρον τοῦ βάρους τῆς παγκοσμίας

5. Antoine Meillet, *Aperçu d'une Histoire de la langue grecque*, Παρίσιοι, 1920, σελ. 202 (ἐβδόμη ἔκδοσις 1965). Α. Σιγάλα, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς*, Θεσσαλονίκη, 1934, σελ. 307 κέ. (ἀνατύπωσις 1974).

6. Schwyzer, παρὰ Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετάφρασις Α. Γ. Τσοπανάνη, Θεσσαλονίκη, 1964, σελ. 955 κέ. Jean Humbert, *Histoire de la langue grecque*, Παρίσιοι, 1972, σελ. 105.

7. Ψευδοξενοφῶν ἐν Ἀθηναίων Πολιτείᾳ, Β', 7 κέ. Scripta minora, ὑπὸ L. Dindorf, σελ. 194. Νεώτεροι ἐκδόσεις: ὑπὸ E. Kalinka, Λειψία - Βερολίνον, μετὰ μεταφράσεως, καὶ H. Frisch, *The Constitution of the Athenians*, Κοπεγχάγη, 1942. Hermann Bengtson, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, μετάφρασις Α. Γαβρίλη, Ἀθῆναι, 1979, σελ. 185 καὶ 196. Albin Lesky, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 633 κέ.

8. Édouard Will, *Le monde grec et l'Orient*, τόμ. Α', le Ve siècle (510 - 403), Παρίσιοι, 1972, σελ. 663.

δυνάμεως πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Μεσόγειον, τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴν καὶ τὴν Κεντρὴν Ἀσίαν. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀλεξάνδρεια ἀπέβαινεν ἡ ἐστὶ ἐκπορεύσεως τῆς διεθνοῦς ἀκτινοβολίας. Ἐλέχθη ὅτι τὸ κράτος τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπῆρξεν ἀρχικῶς «στρατὸς ἐν ἐκστρατείᾳ» (*une armée en campagne*)⁹. ὅμως δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται ἡ μακρὰ παράδοσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν χώραν τοῦ Νείλου καὶ εἰς τὴν βορειοανατολικὴν Ἀφρικὴν. Ἡδὲ ἡ Ἰλιάς (Α 423) μνημονεύει τοὺς «ἀμύμονας Αἰθιοπῆας», ἐνῶ εἰς τὸν Ἀρκτῖνον, ἀκμάσαντα περὶ τὸ ἔτος 700, ἀποδίδεται ἡ «Αἰθιοπίς»¹⁰. Ἡ Αἴγυπτος ἦτο ἀπὸ μακροῦ οἰκεία εἰς τοὺς Ἑλληνας μετανάστας. Διὰ νὰ μὴ ἀναθῶμεν εἰς παλαιότερα πράγματα, λέγομεν ὅτι περὶ τὸ ἔτος 650 ἰδρύετο εἰς βραχίονα τοῦ Νείλου τὸ ἐμπορεῖον τῆς Ναυκρατίας. Εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἀναφέρονται οἱ κολοβοὶ στίχοι τῆς Σαπφοῦς, τῆς ὁποίας ὁ ἀδελφὸς Χάραξος ἤσκει ἐμπορίαν εἰς τὴν Αἴγυπτον. Πρώϊμον κέντρον τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ὡσαύτως ἡ Ῥακῶτις, ὅπου θὰ ἀνεγερθῇ βραδύτερον ἡ Ἀλεξάνδρεια. Εἰς τὴν Νουβίαν ἐσώθησαν χαράγματα Ἑλλήνων μισθοφόρων τοῦ ἔτους 591 πρὸ Χριστοῦ, ἐκ τῶν παλαιότερων καταλοίπων τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς¹¹.

Ο ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΔΙΑΛΕΚΤΩΝ ΚΑΙ Η «ΚΟΙΝΗ» ΓΛΩΣΣΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Γραμματεία καὶ γραφὴ ἀκολουθοῦν τὰ μεγάλα ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἀναταράσσουν τὴν Ἑλληνικὴν καὶ γενικώτερον τὴν εὐρυτέραν κοινωνίαν τῶν μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον χρόνων. Ὡς ἤδη παρατηρήθη, αὕτη ὑφίστατο τὰς διεργασίας τῶν μεταβολῶν πρὶν ἢ μετατεθῇ τὸ κέντρον τοῦ βάρους εἰς τὴν Ἀνατολὴν. Ἀλλ' ἡ ἀριστοκρατικὴ πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν, ἡ σιδηρᾷ ἰσχύϊ τῆς Σπάρτης, δυσκόλως συμβιβάζονται μετὰ τῶν ἀναγκῶν τῶν πολυανθρώπων λαϊκῶν στρωμάτων τῶν πόλεων

9. Claire Préaux, παρὰ John Gilissen, *Les grands Empires*, Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, Βρυξέλλαι, 1973, σελ. 802.

10. C. Trypanis, *Greek Poetry from Homer to Seferis*, Λονδῖνον, 1981, σελ. 31 κέ., 70 κέ.

11. Hermann Bengtson, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 85 κέ., 99. Ἀρ. Δ. Σκιαδᾶ, Ἀρχαῖος Λυρισμός, τόμ. Β', Ἀθῆναι, 1981, σελ. 124 κέ. L. H. Jeffery, *Archaic Greece. The City-States c. 700 - 500 b.C.*, σελ. 196 κ.ά. Γενικώτερον: Jean Gaudemet, *Institutions de l'Antiquité*, δευτέρα ἔκδοσις, Παρίσι, 1982. Νεώταται ἔρευναι ἐξάιρουσι τὴν πρώϊμον ἀνάπτυξιν τῆς Ναυκρατίας ὡς μεζονοῦ οἰκονομικοῦ καὶ πνευματικοῦ κέντρου.

τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς εὐρείας ὑπαίθρου. Ἀριστοκρατικὴ εἰς τὴν ἡγεσίαν της, ἡ Ἑλληνικὴ κυριαρχία μετέρχεται «Ἑλληνιστικὴν» πολιτικὴν. Ὁ ὅρος «Ἑλληνιστικός» ὑπῆρξε γέννημα παρανοήσεως τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν· ὅμως πολιτογραφούμενος θὰ ἠδύνατο νὰ δηλώσῃ παραστατικώτατα τὴν ταυτότητα ἐνὸς ἀνακαινιζομένου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ εὐρεῖα χρησιμοποίησις τοῦ παπύρου, ὡς ὕλης διατυπώσεως τῶν πάσης κατηγορίας διανοημάτων, χαρακτηρίζει τὴν μεγάλην ταύτην περίοδον ὡς «ἐποχὴν τοῦ παπύρου». Τὰ ταπεινὰ ταῦτα φυτὰ τῆς Αἰγυπτιακῆς γῆς ἀνταγωνίζονται νικηφόρως τὰ λαμπρὰ ψηφίσματα τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἐκδημοτικισμὸς τῆς γραφῆς συμβολίζει τὸν «ἐκδημοτικισμόν τοῦ βίου». Εἰς τὸ βιβλίον περὶ τοῦ «Ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἀνατολῆς», ὁ Édouard Will γράφει: «περισσότερον πάσης ἄλλης περιόδου τῆς ἱστορίας τῆς Ἀρχαιότητος, ἴσως περισσότερο πάσης ἄλλης περιόδου τῆς γενικῆς ἱστορίας τοῦ ἡμετέρου δυτικοῦ κόσμου, ἡ Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ εἶναι εἰς ἡμᾶς ἐγγυτέρω κατὰ τοῦτο, ὅτι ὑπῆρξε δι' ἐκείνους, οἱ ὅποιοι τὴν ἔζησαν, ἐποχὴ ἀναστατώσεων καὶ ἐμπειριῶν, ἀπὸ τινων ἀπόψεων ἀναλόγων ἐκείνων, τὰς ὁποίας ἔζησε καὶ ζῇ ἀκόμη ὁ κόσμος μας ἐπὶ ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα». Θὰ ἠδύνατό τις νὰ προσθέσῃ ὅτι, ὡς πᾶσα μεταβατικὴ ἐποχὴ, ἐξόχως ἡ Ἑλληνιστικὴ, προήγγελλε γεγονότα κοσμοϊστορικά¹².

Ἀνεξαρτήτως τῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα, ὡς πιστεύεται, ἔλαβεν ὁ Φίλιππος ὁ Β' τῆς Μακεδονίας πρὸς ἀπλούστευσιν τῆς γραφομένης γλώσσης, αὕτη ἐτρέπετο ἤδη οἰκοθεν πρὸς νέας ὁδοὺς. Αἱ ἐνωτικαὶ ῥοπαὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ τὰ κοσμοϊστορικὰ γεγονότα τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς ἐπέσπευδον τὰς ἐξελίξεις. Ἡ γλῶσσα, ἥδη ὄργανον ὑπερεθνικῆς ἐπικοινωνίας, ἐφέρετο πρὸς τὴν ἀπλούστευσιν. Οὕτως εἰς τὸ περιθώριον τῆς λογίας παραδόσεως ἀνεπτύσσετο καὶ διεμορφοῦτο ἡ «κοινὴ γλῶσσα» τῶν Πανελλήνων. Ὁ ὅρος οὗτος τῆς «κοινῆς», καθιερωὶν παλαιότερα φαινόμενα, θὰ ἔχῃ παρατεταμένην καὶ λαμπρὰν σταδιοδρομίαν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐπλάσθη μεταγενεστέρως πρὸς ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν τεχντροπίαν τοῦ Ἀττικισμοῦ. Εἰς τῶν διαπρεπεστέρων ἀντιπροσώπων τῆς τελευταίας ταύτης, Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ἀκμάσας εἰς τὴν Ῥώμην κατὰ τὰ ἔτη 30 - 8 πρὸ Χριστοῦ, ὁμιλεῖ περὶ τῆς «κοινῆς καὶ συνηθεστάτης» ταύτης διαλέκτου, ἡ ὁποία «ὀλίγόν τι διαλλάττει τῆς Λυσίου». Βραδύτερον ὁ Γαληνὸς (129 - 199 μετὰ Χριστόν) θὰ γράψῃ διεξοδικώτερον: «ἡμεῖς μὲν οὖν συνηρήμεθα τὴν κοινὴν καλουμένην διάλεκτον, εἴτε μία τῶν Ἀθίδων ἐστί, πολλὰς γὰρ εἴληφε μεταπτώσεις ἡ τῶν Ἀθηναίων διάλεκτος, εἴτε καὶ ἄλλη τις ὅλως. Δείκνυμι γὰρ ἑκατέρωθεν τὴν

12. É. Will, Cl. Mossé, P. Goukowsky, Le monde grec et l'Orient, τόμ. Β', le IVe siècle et le monde Hellénistique, Παρίσι, 1975, σελ. 643.

ἡμετέραν περὶ τούτου γνώμην· καὶ ταύτην τὴν διάλεκτον πειρώμεθα διαφυλάττειν καὶ μὴδὲν εἰς αὐτὴν παρανομεῖν, μὴδὲ κίβδηλον ἐπείσάγειν φωνῆς νόμισμα, μὴδὲ παραχαράττειν». Αἱ γνώμαι τοῦ Ἀσκληπιάδου περὶ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τῆς «μιᾶς», τῆς «κοινῆς ἅπασιν», τῆς «οὕτω εὐγλώττου» καὶ «ἀνθρωπικῆς», «τῆς ἡδίστης τε καὶ ἀνθρωπιστικωτάτης διαλέκτου», συνοδεύουν τὸν Ἑλληνα λόγον εἰς τὴν τραχεῖαν ὁδὸν τῆς παγκοσμίου ἐπικρατήσεως¹³.

«Πολλὰς γὰρ εἴληφε μεταπτώσεις ἡ τῶν Ἀθηναίων διάλεκτος». Τὴν παρὰ τήρησιν ταύτην τοῦ μεγάλου Ἀσκληπιάδου καὶ συγγραφέως θὰ ἡδυνάμεθα νὰ λάβωμεν ὡς γενικωτέραν ἀρχὴν τῆς καταστάσεως τῆς γλώσσης κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην ἐποχὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις, ἀναφερόμενος εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς κοινῆς, γράφει: «ἡ ἐξάπλωσις τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου ἐπὶ τοσούτους Ἑλληνας καὶ βαρβάρους δὲν ἡδύνατο νὰ γίνῃ ἄνευ μεγάλων ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἀλλοιώσεων αὐτῆς. Ἡ ἀνάμειξις τοσούτων Ἑλλήνων διαφόρων φυλῶν καὶ ἄλλων πολυπληθῶν ἀλλογλώσσων ἀνθρώπων δὲν ἡδύνατο νὰ μὴ ἐπιφέρει καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν, ὅπως καὶ εἰς τὰ ἄλλα τοῦ ἔθνους ἡμῶν καθεστῶτα, μεγάλην μεταβολήν»¹⁴. Εἰς τοὺς κόλπους τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου συνυπάρχουν καὶ κυοφοροῦνται διάφορα συστήματα. Κατὰ τὸν Rudolf Pfeiffer ἡ πρωϊμωτέρα περίοδος μέχρι τοῦ ἔτους 250 πρὸ Χριστοῦ διακρίνεται εἰσέτι διὰ τὴν εὐκρίνειαν καὶ θὰ ἡδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς Hochhellenismus¹⁵.

Ἐν τῇ πράξει ἡ πολυδιάστατος «κοινή» φαίνεται ἐπικρατοῦσα. Ὑποτίθεται ὅτι αὕτη εἶχεν ὡς ὑπόστρωμα τὴν λαλουμένην ἐν Ἀθήναις ὁμιλίαν καὶ ὅτι ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα «συγκερασμοῦ τῆς Λογοτεχνικῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς λαϊκῆς γλώσσης, ἐνῶ ὁ βαθμὸς τοῦ συγκερασμοῦ τούτου ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς παιδείας, τῶν στόχων καὶ τῆς φύσεως τοῦ ἔργου ἐκάστου μεμονωμένου συγγραφέως»¹⁶. Ἰσως κατ' ἀντίστροφον λόγον ἡ «κοινή» προῆλθεν ἐκ τῆς ἀπλουστεύσεως τοῦ γραφομένου Ἀττικοῦ λόγου τῶν τελευταίων πρὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου χρόνων. Ὅπως δὲ ἔπαυσε ἐνώπιον τῆς νικητρίας ταύτης γλωσσικῆς πραγματικότητος, ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην αἱ παλαιαὶ διάλεκτοι ἀρχίζουν ὑποχωροῦσαι καὶ τελικῶς ἐκλείπουν ὡς γραφόμεναι γλῶσσαι ἢ ἐπιζοῦν ὡς ἐξεζητημένα λογοτεχνικὰ ἐπιτεύγματα. Τῶν διαλέκτων τούτων ἐπικρατεστέρα κυρίως ἀπέβη ἡ Δωρική, λαλουμένη καὶ γραφομένη εἰς τὴν Μεγάλην

13. Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, 1965, τόμ. Ε', σελ. 56. Κλαυδίου Γαληνοῦ Ἀπαντα, Περὶ διαφορᾶς σφυγμῶν, Β', κεφ. ε', κέ.

14. Γεωργίου Χατζιδάκι, Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, Ἀθήναι, 1915, σελ. 59 κέ.

15. Παρὰ Albin Lesky, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 951.

16. P. S. Costas, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 46 κέ.

Ἑλλάδα καὶ τὴν Σικελίαν, ἐξέχοντα οἰκονομικὰ καὶ πνευματικὰ κέντρα τοῦ Δυσι-
κοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁρθῶς ὁ Jean Humbert ὠμίλησε περὶ μιᾶς Δωρικῆς «κοινῆς»
(λέγομεν κοινῆς), μέχρι τινὸς ἀντιπάλου τῆς «κοινῆς»¹⁷.

Οὕτως ἡ «κοινὴ» τῶν Ἑλλήνων γλῶσσα, ἔχουσα τὰς ἀφορμὰς εἰς τὸν τέταρ-
τον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, εἰσέρχεται εἰς τὸν στίβον τῆς μεγάλῃς σταδιοδρομίας τῆς.
Μετ' αὐτῆς χαράσσεται ἡ πορεία τῆς παγκοσμίου ἐπικρατήσεως. Ὡς σκιαγραφεῖ
τὰ πράγματα ὁ Antoine Meillet, ἡ κοινὴ εἶναι γλῶσσα δυσχερῶς ὀρίζομένη. Αὐτὸς
ὁ ὅρος «κοινὴ», καθιερωθεὶς μεθυστέρως, ἤκιστα εὐκρινὴς κατὰ τὰ ἄλλα, δὲν ἐκά-
λυπτεν ἀρχικῶς μίαν καὶ μόνην συγκεκριμένην ἔννοιαν. Διὰ τοὺς ἀρχαίους ἐδήλωνε
πρωτίστως μίαν διάλεκτον παρομοίαν πρὸς τὴν Αἰολικὴν τῶν ποιητῶν τῆς Λέσβου,
τὴν Δωρικὴν τῶν λυρικῶν ποιητῶν, τὴν Ἰωνικὴν καὶ τὴν Ἀττικὴν. Δι' αὐτοὺς
ἦτο ἡ διάλεκτος τῆς Ἑλληνιστικῆς ἢ Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς τοῦ Πολυβίου ἢ
τοῦ Πλουτάρχου. Ἐναντίον ταύτης θὰ στραφοῦν οἱ Ἀττικίζοντες συγγραφεῖς.
Πλὴν μεμονωμένων διαλεκτικῶν ἐξαιρέσεων, ἐκ τῆς κοινῆς, ἄλλοτε τρεπομένης
πρὸς τὸ ἀφελέστερον, ἄλλοτε ἐπιζητούσης τὸ λογιώτερον, θὰ διαμορφωθῇ ἡ Βυζαν-
τινὴ καὶ Νεωτέρα Ἑλληνικὴ, κυμαινομένη καὶ αὕτη καὶ ἐπαμφοτερίζουσα. «Ἡ
κοινὴ», λέγει ὁ Γάλλος γλωσσολόγος, «εἶναι γλῶσσα πολιτισμοῦ, διαμορφωθείσα
καθ' οὗς χρόνους ἀρχίζει ἡ Μακεδονικὴ ἐπίδρασις, διήρκεσε δὲ καθ' ὅλοκληρον
τὸ Ῥωμαϊκὸν Κράτος καὶ μέχρι τῆς Βυζαντινῆς περιόδου». Ἐξ ἄλλου, ἐλκομένη
ὑπὸ τῶν ἀρχαΐζουσῶν ῥοπῶν, «ἡ κοινὴ δὲν εἶναι γλῶσσα σταθερὰ (ἀμετακίνητος).
δὲν εἶναι καὶ γλῶσσα ἐξελισσομένη, ὑπείκουσα σταθερῶς εἰς ὀρισμένους ῥοπὰς·
εἶναι γλῶσσα, εἰς τὴν ὁποίαν ὑφίσταται ποιά τις ἰσορροπία, διαρκῶς ποικίλλουσα
μεταξὺ προσηλώσεως καὶ ἐξελίξεως»¹⁸.

Ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς κοινῆς ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐπετέλεσε μεγίστας κατα-
κτήσεις. Ἡ ἀνάδειξις ὀργάνου διεθνοῦς κυκλοφορίας ἐπεξέτεινε τὰ ὅρια τοῦ Πολι-
τισμοῦ καὶ κατέρριψε τὰ σύνορα τῶν φυλῶν. Ὑπὸ τὴν ἡγεμονικὴν πρωτοβουλίαν
τῶν ὑπερορίων Ἑλλήνων ἐπετεύχθη ἡ ἀνάμειξις τῶν ἐθνῶν καὶ κατωρθώθη ἡ δια-
κίνησις τῶν ἰδεῶν. Διὰ τοῦ εὐκάμπτου ἐκείνου φορέως ἡννοήθησαν αἱ ἐπιστῆμαι,
τῶν ὁποίων ἡ ἐξαίρετος ἀνθησις χαρακτηρίζει τὴν μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον ἐποχὴν.
Ἐνῷ δὲ ἡ τέχνη τοῦ λόγου ἐγκαταλείπει τὰ πρωτεῖα, νέαι λεωφόροι ἀνακαλύ-
πτουν ἀγνώστους ὀρίζοντας καὶ διαδίδουν τὴν μάθησιν. Εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν
τῆς Ἑλλάδος ἐπεφυλάσσετο ὁ μέγας οὗτος ἄθλος. Εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ

17. Jean Humbert, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 115 κέ.

18. Antoine Meillet, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 179 κέ.

παρόντος δοκιμίου θα γίνη ευρύτερος λόγος περὶ τῆς οἰκουμενικῆς πορείας τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, ἰδίᾳ μετὰ τὴν Ἀλεξάνδρειον ἐποχὴν. Ἐκτὸς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, μόνου ἐπισήμου ὀργάνου τῆς διοικήσεως καθ' ὅλην τὴν κυριαρχίαν τῶν Ἑλλήνων, κατὰ κανόνα δὲ καὶ ὑπὸ τὴν Ῥωμαϊκὴν κατοχὴν, ἀλλὰ καὶ μέσου ἐκφράσεως τῶν ἰθαγενῶν καὶ τῶν παροικούντων πληθυσμῶν τῆς πλουσίας ταύτης χώρας· ἐκτὸς τῶν ἱερογλυφικῶν, τῆς Αἰγυπτιακῆς Δημοτικῆς, τῆς Ἀραμαϊκῆς, τῆς Κοπτικῆς, ὁ ὑπερόριος Ἑλληνισμὸς ἐπετέλει ἐξαιρέτου ἱστορικῆς σημασίας κατακτήσεις. Ταῦτα εἰς ἐποχὰς κάμψεως καὶ πλήρους ἀφανισμοῦ τῆς Ἑλληνικῆς κυριαρχίας εἰς τὴν Ἀνατολήν.

Παρακάμπτων τὰ «φιλολογικὰ κείμενα», ὁ μελετητὴς τῆς γλώσσης στρέφεται πρωτίστως πρὸς τοὺς «μὴ φιλολογικοὺς παπύρους». Ἐκεῖνα παραδίδουν κατὰ τὸ πλεῖστον ἔργα Ἑλλήνων συγγραφέων διαφόρων ἐποχῶν, οὕτω δὲ ἐμπλουτίζουν τὸν θησαυρὸν τῆς Γραμματείας διὰ νέων ἀποκτημάτων, ἐνίοτε καιριῶν¹⁹. Τὰ μὴ φιλολογικὰ κείμενα, ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν παπύρων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν, ἀποδίδουν εἰς ἡμᾶς πλουσιοπαρόχως, ὅσα ἡ ἐποχὴ τῶν Ἀρχαϊκῶν καὶ ἐν γένει τῶν Προαλεξανδρείων χρόνων ἐκληροδότησαν μετὰ μεγίστης φειδοῦς. Τόσον δὲ γενναιόδωρος ὑπῆρξεν ἡ προσφορὰ τῆς χώρας τοῦ Νείλου, ὥστε ἡ ἔρευνα κάμπτεται ὑπὸ τὸ βάρος τῶν εὐρημάτων. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Παπυρολογία καὶ αἱ συναφεῖς ἐπιστῆμαι εὐρίσκονται εἰς διηνεκὴ ἐξέλιξιν καὶ κατ' ἀνάγκην τὰ πορίσματα τῶν ὑπὸκείνται εἰς ἀναθεωρήσεις, ἰδίως εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς γλώσσης. Παρὰ ταῦτα ἡ ἐπιστῆμη παρακολουθεῖ καὶ καταγράφει τὰς μεγάλας ταύτας κατακτήσεις. Γενικῶς καὶ εἰς ἀδράς γραμμὰς τὰ μὴ φιλολογικὰ κείμενα διακρίνονται εἰς δύο μεγάλας ἐνότητας: εἰς τὰ Δημόσια ἔγγραφα καὶ τὰ Ἰδιωτικά. Εἰς τὰ πρῶτα κατατάσσονται τὰ παντοῖα κείμενα τὰ ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει ἡγεμόνων, ἀσκούντων πρωτογενῇ ἐξουσίαν, ὡς καὶ κατ' ἐντολήν ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων δημοσίων καὶ δικαστικῶν ὑπηρεσιῶν, ἥτοι Κωδίκων καὶ Κανονισμῶν, διαταγμάτων καὶ Προστάξεων, ἐπισήμων καὶ δικαστικῶν ἐγγράφων, δημοσίων ἀναγγελιῶν, ἀναφορῶν, ἐγγράφων καὶ ἀνακρίσεων, γενικῶς δικαστικῶν ὑποθέσεων, αἰτήσεων καὶ ἀναφορῶν, διορισμῶν, ὑπηρεσιακῶν ἐπιστολῶν κ.λπ. Ἀντιστοίχως εἰς τὰ ἰδιωτικά ἔγγραφα ἀνήκουν αἱ μεταξὺ ἰδιωτῶν συνομο-

19. Περὶ πάντων τούτων βλ. Albin Lesky, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 881 κέ., 1094 κέ. K. Τρυπᾶν η, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 241 κέ., 363 κέ., 379 κέ. Supplementum Hellenisticum, ediderunt Hugh Lloyd - Jones, Peter Parsons, Βερολῖνον - Νέα Ὑόρκη, 1983.

λογούμεναι παντοῖαι συμβάσεις καὶ συμβόλαια, ὁμολογίαι, ἀποκηρύξεις, ὑπομνήματα διάφορα, ἐντάλματα πληρωμῶν, ἐπιστολαί, οἰκογενειακὰ ἐπιστόλια κ.λπ.²⁰

Θὰ ἦτο ἐγχείρημα ἀκατόρθωτον καὶ αὐτόχρημα ἄπελπι νὰ περιγράψωμεν εἰδικώτερον τὸν πολυμειγῆ ὄγκον τῶν μὴ φιλολογικῶν παπύρων. Ἡ μεγάλη γραφειοκρατικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς, ἡ ὁποία προαγγέλλει τὴν γραφειοκρατίαν τῆς Ἑλληνορρωμαϊκῆς περιόδου, τοῦ Βυζαντίου καὶ διὰ τούτου τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἀναδύεται ἐκ τῶν λειψάνων τῆς γραφικῆς ταύτης ὕλης. Ἡ ἀνωτέρω προταθεῖσα διαίρεσις εἰς κείμενα δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ μετὰ τῶν ἐπὶ μέρους ὑποδιαίρέσεών της ἀποτελεῖ ποιὰν τινα ἀπόπειραν ταξινομήσεως. Περαιτέρω ἡ καθ' ὕλην κατὰτάξις, ὡς αὕτη ἐπεχειρήθη εἰς τὰ μεγάλα ἔργα τῶν Ludwig Mitteis καὶ Ulrich Wilcken, τὰ εὐσύνοπτα ἀπανθίσματα μετὰ μεταφράσεως εἰς τὴν Ἀγγλικὴν τῶν A. S. Hunt, C. C. Edgar καὶ D. L. Page καὶ τὰ λοιπὰ συστηματικὰ ἔργα, παρέχουν εἰς τὸν φιλομαθῆ ἀναγνώστην τὴν δυνατότητα εὐρυτέρας ἐνημερώσεως. Ἡ γλῶσσα τῆς ἐπισήμου κρατικῆς Γραμματείας χαρακτηρίζεται ὡς «διοικητικὴ κοινὴ», θὰ ἐλέγομεν ὡς ἀπλῆ καθαρεύουσα ἀπηλλαγμένη τῶν πολυπλόκων συντακτικῶν ἐπιτηδεύσεων. Εἶναι εὐνόητον ὅτι ὁ βαθμὸς τῆς λογιότητος ἐποίκιλλε κατὰ τὴν ἱεραρχίαν τῶν ὀργάνων τῆς κεντρικῆς ἢ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως. Τὴν παράδοσιν ταύτην ἠκολούθησεν ἡ Ῥωμαϊκὴ κυριαρχία, ἡ ὁποία ἄνευ χασμάτων ἀνεδέχθη ὁμαλῶς τὰ πλαίσια τῆς καταλυθείσης ἀρχῆς τῶν Ἑλλήνων βασιλέων, διατηροῦσα τὴν γλῶσσαν καὶ αὐτὴν τὴν διατύπωσιν τῶν ἐγγράφων τῶν²¹.

Ὡς εἶναι εὐνόητον, ἡ γραφομένη γλῶσσα τῶν ἰδιωτῶν, εἴτε ἀπηυθύνοντο οὗτοι πρὸς τὴν διοίκησιν εἴτε εἰς πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντός των, ἦτο ἐν γένει χαλαρά, πολλακίς πλήρης γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν σφαλμάτων. Οὐχὶ σπα-

20. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων καὶ τῶν κατωτέρω μνημονευθησομένων ἔργων, ἀναφέρομεν ἐνταῦθα: W. Schubart, Einführung in die Papyrskunde, Βερολῖνον, 1918. K. Preisendanz, Papyrusfunde und Papyrusforschung, Λειψία, 1933. A. Calderini, Papiri, Μιλάνον, 1962. O. Montevicchi, La Papirologia, Τουρίνον, 1973. A. Thummb, Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus, Στρασβούργον, 1901. E. Meyer, Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit, τόμοι 7, Λειψία - Βερολῖνον, 1906 - 1970. Στ. Καψωμένου, Voruntersuchungen zur einer Grammatik der nachchristlichen Zeit, Μόναχον, 1938. Τοῦ αὐτοῦ, Die griechische Sprache zwischen koine und neugriechischen, Berichte zum XI. Int. byzantinisten - Kongress, Μόναχον, 1958. O. Hoffmann - A. Scherer, Geschichte der griechischen Sprache, τόμ. Α', Βερολῖνον, 1969, Α. Debrunner - A. Scherer, τόμ. Β', αὐτόθι, 1969.

21. A. S. Hunt καὶ C. C. Edgar, Select Papyri. Non Literary Papyri. Private Affairs with an English Translation, τόμοι Α' καὶ Β', Λονδῖνον, 1959, 1956.

νίως ή άπλότης και ή οίκειότης τής έπιστολής θέλγει τόν άναγνώστην· άλλ' ό έξετάζων τά άφελέστερα ταῦτα κείμενα πρέπει νά έχη ύπ' όψιν ότι ένδεχομένως μεταξὺ τών άλληλογραφούντων προσώπων παρενεβάλλετο τρίτον πρόσωπον, ό κατ' έντολήν ή ύπαγόρευσιν «γραφεύς», ό γραφεύς τών χωρίων, ό «κωμογράφος». Γενικώς παρατηρεΐται ότι ή χρήσις τής 'Ελληνικῆς γλώσσης είς τās δημοσίας σχέσεις ήτο αὐστηρώς έπιβεβλημένη μέχρι και αὐτῶν τών κατωτάτων φορέων τής διοικήσεως. Πάπυρος περιλαμβάνει παράπονα έργαζομένου διότι «περιφρονεΐται ως βάρβαρος» και ζητεΐ νά λάβη τόν μισθόν του και «νά μὴ αποθάνη από τήν πεΐναν δια τόν λόγον ότι δέν γνωρίζει νά χειρίζεται τήν 'Ελληνικήν»! 'Εν τῷ συνόλῳ παρατηρεΐται ότι οί "Ελληνες βασιλεΐς είχον περι πολλοῦ τό θαυμάσιον εκείνο όργανον επικοινωνίας. Πλήν τής Κλεοπάτρας, οὐδεις τών 'Ελλήνων βασιλέων τής Αιγύπτου έγνώριζε τήν γλώσσαν τών Αιγυπτίων. 'Η «στεγανότης» αὕτη ήτο απόλυτος. 'Εξ άλλου παρατηρεΐται ότι κατὰ τήν μακράν της σταδιοδρομίαν είς τήν χώραν τοῦ Νείλου «ή 'Ελληνιστική 'Ελληνική έδέχθη έλαχίστας ξένας λέξεις, απείρως όλιγωτέρας εκείνων, αί όποΐαι σφζζονται είς τήν σημερινήν 'Ελληνικήν»²².

Γλώσσα μονήρης, έχουσα συνείδησιν τής μοναδικότητός της, γλώσσα κατακτητική, ή 'Ελληνική μακράν τοῦ πατρίου εδάφους κατάρθρωσεν επί μακρούς αιώνας νά βασιλεύη παγκοσμίως, άβασίλευτος αὕτη. 'Εκ τών μεγίστων επιτευγμάτων της θά εΐναι ό έξελληνισμός τών 'Ιουδαίων. 'Από τοῦ εκτου αιώνος οί "Ελληνες διετήρουν οικονομικάς σχέσεις μετά τών κατοίκων τών άκτῶν τής Φοινίκης. Είς πλησιεστέρας εποχάς 'Εκαταΐος ό 'Αβδηρίτης, άκμάσας επί Πτολεμαίου τοῦ Α' (βασιλέως από τοῦ 305 - τοῦ 282), παρέχει τās πρώτας περι 'Ιουδαίων εΐδήσεις. Περι τό 280 π.Χ. ό βασιλεύς τής Σιδῶνος Φιλοκλῆς έξελληνισθείς εισέρχεται είς τήν ύπηρεσίαν τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β', ναυαρχεΐ και τιμᾶται υπό τοῦ κοινοῦ τής Δήλου. 'Αλλ' ό έξελληνισμός τών 'Ιουδαίων λαμβάνει μείζονας διαστάσεις είς αὐτήν τήν 'Αλεξάνδρειαν, πρωτεύουσιν τών 'Ελλήνων βασιλέων. Εΐναι πιθανόν ότι ή 'Ελληνική γλώσσα είχεν ήδη ένωρίτερον εισδύσει είς τήν Φοινίκην και είς αὐτήν τήν Κυρηναϊκήν, χώραν τοῦ πρωΐμου έποικισμού τών 'Ελλήνων. Είς τόν 'Ιουδαϊσμόν τοῦτον ή 'Ελληνική γλώσσα εκλήθη νά αποτυπώση τὰ χαρακτηριστικά τοῦ πνεύματος και τής παγκοσμίου αὐτῆς αὐθεντίας²³.

22. Claire Pr é a u x, Le monde Hellénistique, ένθ' άνωτ., σελ. 555, 559, 564, 569.

23. Αὐτόθι, σελ. 423, 465, 556, 569. Éd o u a r d W i l l, Le monde grec et l'Orient, τόμ. Β', ένθ' άνωτ., σελ. 443 κέ., 623 κέ. κ.ά.

Ὑπὸ τὰς περιστάσεις ταύτας ὁ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἰουδαῖσμός ἐπιχειρεῖ τὸ μέγα ἔργον τῆς μεταφράσεως τῶν Γραφῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Ἡ οὕτω καλουμένη «Μετάφρασις», «Ἑρμηνεία τῶν Ἑβδομήκοντα δύο» ἢ ἀπλούστερον τῶν «Ἑβδομήκοντα», ἡ «Παλαιὰ Διαθήκη», κατηρτίσθη ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ τρίτου μέχρι τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ πρώτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος, εἰς γενικὰς γραμμὰς ἀπὸ τοῦ 300/250 μέχρι τοῦ 70 π.Χ. Ἡ μεταγενεστέρα Ἰουδαϊκὴ παράδοσις ἄλλως παρέστησε τὰ πράγματα. Τὰ κατὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ ἔργου ἐκτίθενται εἰς τὴν ἐπιστολὴν «Ἀριστέας Φιλοκράτει», τὴν ὁποίαν ὁ Ἀριστέας, λειτουργὸς παρὰ τῇ Ἑλληνικῇ διοικήσει, ἀπέστειλε πρὸς τὸν ἀδελφόν του Φιλοκράτην ἐπὶ βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β' (282 - 246 πρὸ Χριστοῦ). Κατ' αὐτὴν ὁ Ἕλλην ἡγεμὼν ἐζήτησε νὰ μετακληθοῦν εἰς τὴν Αἴγυπτον ἄνδρες δόκιμοι διὰ νὰ ἀναλάβουν τὸ μέγα ἔργον τῆς ἀποδόσεως τῶν Γραφῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς πίστεως τῶν ὑπερορίων Ἑβραίων. Ἡδὴ ἀπὸ μακροῦ ἡ νεωτέρα κριτικὴ εἶχεν ἀποκηρύξει τὸ ψευδεπίγραφον τοῦτο συγγραμμάτιον. Ὅμως πρόσφατοι ἀναθεωρήσεις τείνουν νὰ ἀπομονώσουν τὸν κεντρικὸν πυρῆνα τοῦ ἀφηγήματος καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν τεταραχμένην ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων. Ὡς παρετήρησεν ἡ Claire Préaux, τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀριστέου, ἀνδρὸς προφανῶς Ἰουδαϊκῆς καταγωγῆς, παρέχουν «κατὰ βάσιν ἂν μὴ κατὰ τὴν ὁρολογίαν τὴν ἐγγύησιν τῆς αὐθεντικότητος». Εἰς τοῦτο δὲ ἐπικαλεῖται τὴν ἔμμεσον μαρτυρίαν Ἑλληνικοῦ παπύρου. Τινὲς τῶν ἐρευνητῶν χρονολογοῦν τὸ κρίσιμον τοῦτο τεκμήριον περὶ τὰ ἔτη 130 καὶ 100 πρὸ Χριστοῦ²⁴.

Ἀλλ' ἡ «ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστέου» εἶναι κατὰ τὰ ἄλλα τεκμήριον διδακτικώτατον διότι διαφωτίζει ἀπόψεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι γενικωτέρου διαφέροντος, ὡς ἡ «Διδαχὴ πρὸς τὸ βασιλεύειν». Παρατηρεῖ συναφῶς ὁ Édouard Will : Εἰς τὸ κείμενον τοῦτο διαπιστοῦται «ἡ ἀπόπειρα προσαρμογῆς τῆς Ἰουδαϊκῆς σκέψεως πρὸς τὸ μοναρχικὸν φαινόμενον τῶν Λαγιδῶν». Καὶ περαιτέρω : «τὸ κάτοπτρον τοῦτο τοῦ ἡγεμόνος εἰς τὴν πραγματικότητα ἐμφαίνει τὸν συμβιβασμόν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἡ Ἰουδαϊκὴ εὐσέβεια ἡδύνατο νὰ συμβιβάζεται μετὰ τῆς Ἑλληνιστικῆς βασιλείας». Κατὰ ταῦτα ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστέου «εἶναι σημαίνουσα ὡς πρὸς τοῦτο, ὅτι μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐμφιλοχωρήσεως Ἑλληνικῶν ἀντιλήψεων εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν διανόησιν». Εἶναι προφανὲς ὅτι διὰ τῆς πολιτικῆς ταύτης ἡ πολυπληθὴς παρουσία τῶν Αἰγυπτιωτῶν Ἑβραίων ἐνετάσσετο εἰς τὰ πλαίσια τῶν διαφερόντων τῆς Ἑλληνιστικῆς βασιλείας²⁵.

24. Π. Μπρατσιώτου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, Ἀθῆναι, 1937, σελ. 486 κέ. Claire Préaux, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 568.

25. Édouard Will, Le monde grec et l'Orient, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 433 καὶ 443 κέ.

Ἡ «Πεντάτευχος» φέρεται ὡς τὸ ἀρχαιότερον τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα μετεφράσθησαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Κατὰ τὴν παράδοσιν τὸ ἐγγεῖρημα τοῦτο συνετελέσθη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου, ἐπομένως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 282 καὶ 246. Ὅμως νεώτεραι ἀναθεωρήσεις ἀναβιβάζουν τὸ γεγονός τὸ βραδύτερον περὶ τὸ ἔτος 300. Ἄλλαι ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ ἀναζητήσωμεν τὰς ἀπαρχὰς καὶ πέρα τοῦ ὁρίου τούτου. Ἦδη ἀπὸ μακροῦ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο οἰκεία εἰς τὴν νευραλγικὴν ἐκείνην θαλασσίαν ζώνην τὴν ἐκτεινομένην ἀπὸ τῆς Κυρηναϊκῆς μέχρι τοῦ Φάρου, τῆς Ἰόππης, τῆς Σιδῶνος καὶ τῆς Ταρσοῦ. Περαιτέρω θὰ μνημονεύσωμεν τὰς Βίβλους τῶν Μακκαβαίων: τὴν πρώτην μεταφρασθεῖσαν περὶ τὸ 135, τὴν Β' γραφεῖσαν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μικρὸν περὶ τὸ ἔτος 125/124, ὑπὸ μορφὴν συνόψεως πεντατόμου ἔργου Ἰάσονος τοῦ Κυρηναίου. Τὸ ἔργον τοῦτο, ἄγνωστον ἄλλοθεν, φέρεται συνταχθὲν κατὰ τὸ ἔτος 142. Ἡ Γ' τῶν Μακκαβαίων, συγγραφεῖσα πρωτοτύπως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὑπὸ Ἀλεξανδρινοῦ Ἰουδαίου τοῦ πρώτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος, καταχρηστικῶς περιελήφθη εἰς τὸ σῶμα. Τὸ ὅλον σύστημα τῆς οὕτω καλουμένης «Ἑρμηνείας τῶν Ἑβδομήκοντα» ἡ τῆς «Παλαιᾶς Διαθήκης» ἔτυχεν ἐπανειλημμένων μεταγραφῶν ὑπὸ τοῦ ἐκ Σινώπης τοῦ Πόντου Ἑλληνος Ἀκύλα περὶ τὸ ἔτος 130 μετὰ Χριστόν, ὡσαύτως δὲ περὶ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Ἰουδαίου προσηλύτου Θεοδοτίωνος καὶ μικρὸν μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ Συμμάχου καὶ ἄλλων νεωτέρων. Πασὼν τῶν ἀναθεωρήσεων τούτων προέχει τὸ ὄντως γιγάντιον ἔργον τοῦ Ὠριγένους (185 - 253/254), ὅστις ἐπεχείρησε τὴν ἀποκθάρσιν τοῦ κειμένου διὰ τῆς μεθόδου τῶν «Τετραπλῶν», τῶν «Ἐξαπλῶν» καὶ τῶν «Ὀκταπλῶν», ἀλλὰ τὸ μεγαλεπήβολον τοῦτο ἐγγεῖρημα ἀπέτυχεν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν του²⁶.

Πέρα τῆς «Παλαιᾶς Διαθήκης» ἡ κατὰ κόσμον λογία Γραμματεία τῶν Ἰουδαίων εὗρισκεν εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων κοινὸν ὄργανον ἐκφράσεως καὶ ἐπικοινωνίας. Μετὰ τὸν Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρέα (πρῶτον ἡμισυ τοῦ πρώτου μετὰ Χριστόν αἰῶνος), ὁ Ἰώσηπος (37 - περίπου 95 μετὰ Χριστόν) ἀποβαίνει ἐξέχουσα φυσιογνωμία τῆς Ἰσραηλιτικῆς κοινότητος. Τὸ σύγγραμμά του περὶ «Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πολέμου» (66 - 70) ἐγράφη ἀρχικῶς εἰς γλῶσσαν Ἀραμαϊκὴν καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, μόνην σφζομένην, ἐνῶ τὸ μέγα ἱστορικὸν ἔργον «Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία» ἐγράφη πρωτοτύπως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν. Ἐκ τῶν λοιπῶν ἐλασσόνων ἔργων ἀναφέρομεν τὴν αὐτοβιογραφίαν τοῦ συγγραφέως: «Ἰωσή-

26. Π. Μ π ρ α τ σ ι ὁ τ ο υ, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 43 κέ., 249 κέ., 523 κέ., 548 κέ., 566 κέ. Berthold Altaner - Alfred Stuiber, Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter, Freiburg, Basel, Wien, 1966, σελ. 197 κέ.

που βίος». Ἡδὴ ἡ Διδασκαλία τοῦ Σωτῆρος κατέκτα τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων. Εἰς τὴν χάριεσσαν Ἑλληνικὴν φωνὴν ἔλαχεν ὁ κλῆρος νὰ διαδώσῃ εἰς τοὺς αἰθέρας τοὺς λόγους τοῦ Θεανθρώπου. Πλὴν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ κατὰ Ματθαῖον, γραφέντος ἀρχικῶς εἰς τὴν Ἀραμαϊκὴν καὶ μεταφρασθέντος εἰς δημοτικίζουσιν Ἑλληνικὴν, τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Λουκᾶ, τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ Ἰωάννου, αἱ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Ἰακώβου διὰ ταύτης τῆς Ἑλληνίδος γλώσσης ἐδίδαξαν τὴν Οἰκουμένην.

ΟΙ ΦΘΕΓΓΟΜΕΝΟΙ ΛΙΘΟΙ

Ἀπὸ τῆς χιλιετίας τοῦ Ἑλληνικοῦ παπύρου ἐρχόμεθα εἰς τὴν χιλιετίαν τῶν «φθειγγομένων λίθων». Ὁ ὅρος ἐλήφθη ἀπὸ τὸν τίτλον βιβλίου τοῦ Μαργαρίτου Δήμιτσα «Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθειγγομένοις» (1896). Ἀντίστοιχος εἶναι ὁ Λατινικὸς τίτλος βιβλίου τοῦ J. J. E. Hondius «Saxa loquuntur», Οἱ λίθοι ὁμιλοῦν, Leiden, 1938. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Παπυρολογίαν, ἡ ὁποία ἐκ τῶν πραγμάτων εἶναι ἐπιστήμη νέα, ἡ Ἐπιγραφικὴ ἔχει τὰς ἀπαρχὰς εἰς τὴν Ἀρχαιότητα. Οἱ ὅροι «ἐπιγραφὴ», «ἐπίγραμμα» ἀπαντῶνται εἰς τὸν Θουκυδίδην, τὸν Πλάτωνα, τὸν Πολύβιον κ.λπ. Εἰς ἐπανειλημμένα δημοσιεύματα ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ἐπεσήμανε τὰ διαφέροντα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων²⁷. Ἀλλ' ὁ μέγιστος καὶ σπουδαιότερος πρόδρομος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ὑπῆρξεν ὁ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, Ἀγκωνᾶτος ἢ Ἀγκωνίτης, ὁ Ciriaco d'Ancona de Pizzicolti (1392-1457), ὅστις ἐπεσκέφθη τὰς Ἑλληνικὰς χώρας κατὰ τὰς τελευταίας τραγικὰς ἡμέρας τῆς παρακμῆς καὶ τῆς πτώσεως τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας²⁸.

Ὁ Ἀλέξανδρος ἐθεμελίωσε τὸ ἀπέραντον κράτος τῆς Ἀνατολῆς διὰ τοῦ οἰκισμού τῶν πόλεων. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου, ἀκμάσαντος κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα π.Χ., πρὸ τοῦ ἔτους 36, ἐπεχείρησε «πόλεων συνοικισμοὺς καὶ σωμάτων μεταγωγὰς ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ κατὰ τοῦναντίον ἐκ τῆς Εὐρώπης εἰς τὴν Ἀσίαν, ὥπως τὰς μεγίστας ἡπείρους ταῖς ἐπιγαμίαις καὶ ταῖς οἰκειώσεσιν εἰς κοινὴν ὁμόνοιαν καὶ συγγενικὴν φιλίαν καταστήσῃ» (IH', 4, 4). Ὦντως ὁ Σέλευκος ὁ Α' (306 - 280 π.Χ.) ἔδρυσεν ἐπὶ τὸ μῆκος τῆς

27. Σ π υ ρ. Λ ά μ π ρ ο υ, Σημειώματα περὶ ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν ἐν Μεσαιωνικοῖς κώδιξι καὶ χειρογράφοις συλλογαῖς Ἑσπερίων λογίων, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 1 (1904), σελ. 257 κέ., 385 κέ.

28. Aristide Calderini, Epigrafia, Torino, 1974, σελ. 7 κέ.

ἀρχῆς δεκαεξ Ἀντιοχείας, ἐννέα Σελευκείας, πέντε Λαοδικείας, τρεῖς Ἀπαμείας καὶ Στρατονίκειαν μίαν καὶ ἄλλους συνοικισμούς, εἰς τοὺς ὁποίους ἔδιδεν Ἑλληνικὰ ὀνόματα κατὰ προτίμησιν ἐκ Μακεδονίας (Ἀππιανοῦ, Συριακὴ, 57). Ἀσχάλλων ὁ Σενέκας ὁ νεώτερος, γεννηθεὶς τῷ 4, ἀποθανὼν τῷ 65 μ.Χ., διαμαρτυρόμενος ἡρώτα: «quid sibi volunt in mediis barbarorum regionibus Graeciae urbes? quid inter Indos Persasque Macedonicus sermo?»: Τί θέλουν ἐν μέσῳ τῶν βαρβαρικῶν χωρῶν αἱ Ἑλληνικαὶ πόλεις; τί μεταξὺ τῶν Ἰνδῶν καὶ τῶν Περσῶν ἡ Μακεδονικὴ (Ἑλληνικὴ) γλῶσσα; Ἀναντιρρήτως αἱ περαιτέρω ἐξε-λίξεις θὰ ὑπερβοῦν πάσας τὰς δυνατάς προβλέψεις²⁹.

Οἱ «φθεγγόμενοι λίθοι» θὰ ἀποτελέσουν μίαν ἄλλην ἐποποιίαν, μίαν «πέτρινη ἐποποιίαν». Θὰ φέρουν τὴν Ἑλληνικὴν λαλιὰν εἰς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου. Ἑλληνες καὶ Ἑλληνίζοντες θὰ γοητευθοῦν ἀπὸ τὴν ἁρμονίαν τῶν φωνηέντων της. Ὅσοι ἀποθάνουν εἰς τὴν μάχην, θὰ εἶναι ὑπερήφανοι διὰ τὸ ἐλληνοπρεπές των κοιμητήριον. Ὅσοι ἐπιζήσουν, δὲν θὰ ἔχουν νικήσει, ἐὰν δὲν ἀναγράψουν ἐπὶ τοῦ λίθου «τὰ κλέα ἀνδρῶν» γράμμασιν Ἑλληνικοῖς. Τολμηροὶ θαλασσοурγοί, ὁδοιπόροι, πραγματευταί, μεταπράται τῶν ἀγαθῶν, πλανόδιοι μῦμοι, γενικῶς φορεῖς νέων συρμῶν καὶ ἰδεῶν, τερματίζουν εἰς τὰς σκολιὰς ὁδοὺς τῆς Οἰκουμένης τὸν μοχθηρὸν βίον των. Πολλάκις ὁ ψυχρὸς λίθος ἀφηγεῖται τὰς πλάνας καὶ τὰ πάθη. Χαρακτηρίζων τὴν ἰδιάζουσαν θέσιν τῆς ἐπιγραφῆς μεταξὺ τῶν ἄλλων γραπτῶν πηγῶν, ὁ Louis Robert γράφει: «ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι σχεδὸν πάντοτε ἔγγραφον πρωτόγραφον καὶ τεκμήριον ἄμεσον, εἴτε πρόκειται περὶ ἐπιτυμβίου εἴτε περὶ ἀρχαιικοῦ κειμένου. Ἐξ ἄλλου τοῦτο περιέρχεται εἰς ἡμᾶς ἄνευ ἐνδιαμέσου τινός, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἱστορικὰ ἔργα τῆς Ἀρχαιότητος, τὰ ὅποια παραδίδονται διὰ χειρογράφων ἀντιγραφομένων ἐπὶ αἰῶνας τῶν μὲν ἐπὶ τῶν δέ». Καὶ κατωτέρω: «οὕτως ἡ Ἐπιγραφικὴ προσκομίζει εἰς τὴν Ἀρχαίαν Ἱστορίαν νέαν αὔραν, συνεχῶς ἀνανεουμένην· ἀνθίσταται εἰς τὴν ξηρότητα τῶν ἀτελευτήτων συζητήσεων ἐν σχέσει πρὸς κείμενα, τὰ ὅποια ψηλαφῶμεν ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας. Αὕτῃ διαλύει παλαιὰς ἀμφισβητήσεις. Εἶναι ἡ Πηγὴ τῆς Νεότητος τῶν σπουδῶν μας. Διατη-

29. L. Annaei Senecae, Ad Helviam matrem de consolatione: Seneca Moral Essays with an English Translation by John W. Basore, τόμ. Β', Λονδῖνον, 1965, σελ. 432 κέ. Βλ. καὶ Δ. Ἀ. Ζακυθηνόυ, Βυζάντιον καὶ Ἑλληνισμός: Τὸ νέον Κράτος, ἔτος 3ον (30 Δεκεμβρίου 1939), σελ. 239 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, La fusion du monde Méditerranéen. Rome et Byzance, L'Hellénisme contemporain, Ἰανουάριος 1941, σελ. 165 κέ. Étatisme Byzantin et expérience Hellénistique: Δ. Ἀ. Ζακυθηνόυ, Byzance: État - Société - Économie, Variorum Reprints, Λονδῖνον, 1973, II, σελ. 667 κέ.

ρεῖ πάντοτε ὁρθάνοικτον τὸν χώρον τῆς ἀνακαλύψεως καὶ τὴν εὐφροσύνην τῆς ἀνακαλύψεως. Διηνεκεῖς συμβολαὶ ζωογονοῦν τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀνθρωπότητος εἰς πάντα τὰ διαφορώτατα μέρη της. Τὸ δελτίον, τὸ ὅποῖον καθ' ἕκαστον ἔτος ἀναλύει τὰ νέα εὐρήματα καὶ τὰς δημοσιεύσεις, εἶναι ἀληθὲς Καλειδοσκόπιον»³⁰.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πάπυρον, ὁ ὅποιος εἶναι περιορισμένος εἰς τὸν χρόνον καὶ τὸν χώρον, ἡ ἐπιγραφὴ καλύπτει εὐρύτατον πεδῖον. Ὡς ὁ πάπυρος, οὕτω καὶ ἡ ἐπιγραφὴ ἀποτελεῖ τεκμήριον δυνάμενον νὰ διαφωτίσῃ τὴν ἐν τῷ χρόνῳ καὶ τῷ χώρῳ κατὰστασιν τῆς γλώσσης ἐξ ἀπόψεως γραμματικῆς, λεξιλογικῆς, μορφολογικῆς, φωνητικῆς κ.λπ. Ἰδιαιτέρως ἐξαίρεται ἡ σημασία τῶν ἐπιγραφῶν διὰ τὴν μελέτην τῆς Κοινῆς. Κατὰ ταῦτα, ὑπὸ τινος περιορισμοῦ, ἡ ἐπιγραφὴ ὑπὸκειται εἰς τοὺς γενικωτέρους κανόνας τῶν γραπτῶν πηγῶν. Καὶ ἐνταῦθα ἡ μετὰ τὸν Ἀλέξανδρον ἐποχὴ διαδραματίζει πρωτεῦον πρόσωπον, διότι ἡ γραφὴ καταλαμβάνει τεράστιον χώρον τῶν τριῶν ἡπείρων. Χρονικῶς αἱ Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀνήκουν εἰς τὰ ἅμεσα διαφέροντα τῆς ἐρεύνης ἀπὸ τῶν ἀπωτάτων μέχρι τῶν χρόνων τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου (610 - 641), ὅτε προσδευτικῶς καταλύεται ἡ Ἑλληνικὴ κυριαρχία εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἰς τὴν Ἀφρικὴν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Εὐρώπην καὶ ἐν συνεχείᾳ σμικρύνεται ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Ἑλληνικοῦ λόγου. Εἰς τὰς ἡμετέρας ἀναζητήσεις προέχοντες στόχοι τάσσονται αἱ Προαλεξανδριναὶ καὶ Μεταλεξανδριναὶ ἐπιγραφαί, ὅσαι περιλαμβάνονται εἰς τὸ εὐρύτατον τοῦτο φάσμα, ἀνεξαρτήτως προελεύσεως ἢ περιεχομένου. Συμπεριλαμβάνονται δὲ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα δίγλωσσα ἢ πολὺγλωσσα, ὡς καὶ κείμενα ξενόγλωσσα γράμμασιν Ἑλληνικοῖς καὶ ἐνδεχομένως κείμενα ἡμεδαπὰ γράμμασιν ἄλλοτρίοις. Ὡς εἶναι εὐνόητον, τὸ σχεδάριον τοῦτο περιορίζεται εἰς προσωρινὰς θεωρήσεις.

30. Louis Robert, *Les Épigraphies et l'Épigraphie grecque et romaine*, Encyclopédie de la Pléiade. L'Histoire et ses méthodes, Παρίσι, 1961, σελ. 460 κέ. Περαιτέρω: J. Pouilloux, *Choix d'inscriptions grecques. Textes, traductions et notes*, Παρίσι, 1960. G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Göttingen, 1966. A. G. Woodhead, *The Study of Greek Inscriptions*, Cambridge, 1967. Διὰ τῆς ιδρύσεως τοῦ *Corpus Inscriptionum Graecarum* ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου Böckh (1785 - 1867) διὰ τῆς Βερολιναίας Ἀκαδημίας τῶν Γραμμάτων (1825 - 1877) ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπιγραφικὴ, ἀποχωρισθεῖσα τῆς Λατινικῆς, εἰσῆλθεν εἰς νέον στάδιον. Παρὰ G. Klaffenbach, ἐνθ' ἂνωτ., σελ. 21 κέ., ἀναγραφὴ τῶν κυριωτέρων δημοσιευμάτων τῶν ἀφορώντων εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν Ἐπιγραφῶν. Ἐπὶ μίαν περὶπου πεντηκονταετίαν, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1938, ἤρχισεν ἐκδιδόμενον εἰς τὴν *Revue des études grecques* τῶν Παρισίων ὑπὸ Jeanne καὶ Louis Robert τὸ *Bulletin Épigraphique*, συστηματικὸν καὶ κριτικὸν δημοσίευμα ἐκτενέστερον καὶ εἰς τὴν Βυζαντινὴν περίοδον. Εἰδικῶν συλλογῶν θὰ γίνῃ ἐνταῦθα λόγος ὁσάκις τὰ διαφέροντα τοῦ παρόντος δοκιμίου ἐπιβάλλουν τοῦτο.

Γενικότερον ἢ νεωτέρα Ἑπιγραφικὴ διακρίνει τὸ ὕλικόν της εἰς δύο μεγάλας ομάδας: τὰς δημοσίας καὶ τὰς ἰδιωτικὰς. Εἰς τὴν πρώτην ἀνήκουν τὰ παντοῖα ἔγγραφα, οἱ νόμοι, τὰ ψηφίσματα, αἱ *Res gestae* καὶ ἄλλαι θριαμβικαὶ ἐκδηλώσεις τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ βασιλέως, τοῦ ἡγεμόνος, αἱ δωρεαὶ καὶ τὰ προνόμια, οἱ ὅροι ἀσυλίας, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν αὐτοκράτορα ἢ τὸν ἡγεμόνα ἐν σχέσει πρὸς τὴν θρησκείαν κ.λπ. Εἰς τὴν δευτέραν εἰδικώτερον ἀφοροῦν τὰ τῆς θρησκείας, τὰ ἀφιερώματα, αἱ ἀναθηματικά, αἱ εὐκτήριοι, αἱ κτητορικά, αἱ ἐπιτύμβιοι κ.λπ. Ἰδιάζοντα εἶναι τὰ ἐντοίγια χαράγματα (*graffiti*), τὰ παντοῖα ἀκιδोगραφήματα κ.λπ. Ἄλλοι ἄλλως κατατάσσουν τὴν ὕλην. Προσφάτως ὁ Ἀριστείδης Calderini προσέτινε λεπτομερεστέραν διάρθρωσιν προσιδιάζουσαν ἐν πολλοῖς εἰς τὰ Ῥωμαϊκὰ πράγματα. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀναφέρομεν τὰς ἀκολούθους κατηγορίας: Δημόσια ἔγγραφα, διεθνεῖς συνθήκαι, νόμοι, ψηφίσματα τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου, θεσπίσματα καὶ γράμματα τῶν ἡγεμόνων, δημόσια ἔργα, ἐπιγραφαὶ κτηριακαὶ ἢ ἐπὶ κτηρίων κοινῆς ὠφελείας, μιλιάρια, στῆλαι, ὅροι, θίασοι, κοινὰ, ἀναθήματα, ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι, ἀποκρίσεις χρησμῶν κ.λπ. Εἰς ταῦτα ὁ συγγραφεὺς κατατάσσει ποικίλα ἀντικείμενα: ὄστρακα (ὄστρακισμοῦ), ἀμφορεῖς, μέτρα καὶ σταθμά, σφραγίδας, δίπτυχα, νομίσματα, ἐντοίγια ἐπιγράμματα, ἀκιδोगραφήματα κ.λπ.³¹

Ἡ σπουδὴ τῶν μνημείων ἀνήκει εἰς τοὺς ἐπιγραφικούς, τοὺς ἀρχαιολόγους, τοὺς ἱστορικούς τῆς τέχνης, τοὺς γλωσσολόγους, εἰς τοὺς ἐρευνητὰς τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Εἰς τὴν παροῦσαν πρόδρομον ἐκθεσιν τὰ ὅρια εἶναι συγκεκριμένα καὶ περιορισμένα. Σκοπὸς τῆς ζητήσεως εἶναι ἡ ἀποτύπωσις τῆς οἰκουμενικῆς πορείας τοῦ Ἑλληνικοῦ λόγου εἰς τὸν παγκόσμιον χῶρον, ὡς αὕτη τεκμαίρεται ἐκ τῶν σφζομένων ἐπιγραφικῶν μνημείων. Πρωταρχικὴν σημασίαν ἔχει τὸ ἐπιγραφικὸν ὕλικόν τὸ ἀνήκον εἰς τὰς ἐσχατίας, εἰς αὐτὰς τὰς ἀκραίαις περιοχὰς τοῦ ἰδεώδους «Δακτυλίου». Εὐνόητον εἶναι ὅτι χῶραι Ἑλληνικαί, αἱ μείζονες Ἑλληνικαὶ ἱστορικαὶ χῶραι, ἡ Προποντίς, ἡ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου, ἡ Κύπρος καὶ ἡ Κρήτη, αἱ Μεσογειακαὶ πλευραὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, ἡ ὑπὸ Ἑλληνικὴν κυριαρχίαν καὶ ῥοπὴν τελοῦσα Αἴγυπτος, ἡ Νότιος Ἰταλία καὶ Σικελία μετὰ τῶν νήσων τῆς Δυτικῆς Μεσογείου, ἔρχονται εἰς δευτέραν μοῖραν. Τὸ ἐρευνώμενον ὕλικόν ἀνήκει εἰς τὰ ἐπάλληλα στρώματα τῶν ἐποικισμῶν. Τὰ χρονικὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων διεξάγεται ἡ ἔρευνα, εἶναι εὐρύτατα: πρὸς τὰ ἄνω εἶναι ἀπερίοριστα. ὅμως εἶναι εὐνόητον ὅτι διὰ τῆς τεραστίας ἐπεκτάσεως τῶν

31. Aristide Calderini, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 161 κέ.

Ἀλεξανδρινῶν χρόνων καὶ ἐν μέρει ἐνωρίτερον διευρύνεται τεραστίως ὁ χῶρος τῆς Ἑλληνικῆς ῥοπῆς. Δευτερεύουσιν σημασίαν ὡσαύτως ἔχει ἡ ἐθνικὴ προέλευσις τῶν ἀσπαζομένων καὶ χειριζομένων τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, μόνην ἢ, ὡς οὐχὶ σπανίως συμβαίνει, ἀπὸ κοινοῦ μετ' ἄλλης ἢ ἄλλων γλωσσῶν, συγγενῶν ἢ μὴ. Τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα, τὰ ὅποια ἀνὰ πᾶν βῆμα γεννῶνται εἰς τὸν μελετητὴν, εἶναι μέγιστα, ἔστω καὶ ἂν θεωροῦνται ἀπὸ μιᾶς μόνον σκοπιᾶς καὶ εἰς χῶρον a priori καθωρισμένον. Αἱ παρατιθέμεναι ἐνταῦθα σελίδες ἀνταποκρίνονται εἰς τὰς ἀξιώσεις ἐνὸς σχεδιασματος, μιᾶς ἀπλῆς ἀνακοινώσεως. Διευρυνόμεναι εἰς τὸν χῶρον καὶ τὸν χρόνον, αἱ ἐπὶ μέρους αὐταὶ ἔρευναι θὰ συμβάλουν εἰς τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὴν ἀναπαράστασιν μιᾶς μακροτάτης καὶ κρισιμωτάτης περιόδου τῆς Ἀνθρωπίνης Ἱστορίας³².

Εἰς τὸ λυκαυγὲς τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ἀναδύεται ἡ μυθικὴ χώρα τῶν Αἰθιοπῶν. Ἦδη ἡ Ἰλιάς (Α 423) μνημονεύει τοὺς «ἀμύμονας Αἰθιοπῆας», τοὺς ἀμέμπτους, τοὺς λαμπροὺς Αἰθιοπας, ἐνῶ ἡ Ὀδύσσεια (1, 22 κέ.) ἀναφέρει τούτους ὡς ἐσχάτους τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες διχάζονται μεταξὺ τοῦ ἀνατέλλοντος καὶ τοῦ δύοντος Ἡλίου : «τοὶ διχθὰ δεδαίεται, ἔσχατοι ἀνδρῶν», «οἱ μὲν δυσομένου Ὑπερίονος, οἱ δ' ἀνιόντος». Ἡ «Αἰθιοπίς», ἔργον ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἀρκτῖνον τὸν Μιλήσιον, ἀκμάσαντα περὶ τὸ ἔτος 700 πρὸ Χριστοῦ, ἀνήκει εἰς τὸν ἐπικὸν κύκλον. Εἰς τὰς ἀπαρχὰς τῆς Ἱστορίας ὁ Ἡρόδοτος παρέσχε τὰς πρώτας εἰδήσεις (III, 17 κέ.), ἐνῶ ὁ Αἰσχύλος ὠμίλει περὶ τῶν «Αἰβυστικῶν», περὶ τοῦ Νείλου, περὶ τῶν Αἰθιοπῶν καὶ τῶν «κρεοβόρων ἀμαζόνων» (Ἰκέτιδες, 277 κέ.). Αἱ ἐσχατιαὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, ὅσαι ἔγιναν προσιταί, πέρα τῶν ὁποίων ἐκινεῖτο ὁ βαρβαρικὸς κόσμος, ἀναφέρονται πολλάκις διὰ λαμπρῶν ἐλληνοπρεπῶν ὀνομάτων. Ὁ «Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης», ἔργον τοῦ πρώτου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος, παραδίδει καὶ ταῦτα, ἀλλὰ καὶ πολλὰ δυσαρέστως ἡχοῦντα. Οὕτως ὁμοῦ μετὰ τοῦ κερδῶου Ἑρμοῦ, ἡ Ἑλλάς ἐκόμιζεν εἰς τὰς ἡπείρους καὶ τὰς θαλάσσας τὴν περιεργίαν τοῦ εἰδέναι καὶ τὴν ἀρμονίαν τῶν ἀπαραμύλλων φωνηέντων τῆς.

32. Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευόμενων βοηθημάτων, ἐπισημαίνομεν περαιτέρω τὸ παλαιὸν κλασσικὸν ἔργον τοῦ Wilhelm Dittenberger, *Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum sylloges inscriptionum Graecarum*, εἰς τόμους δύο, Λειψία, 1903 - 1905. Εἰς τοῦτο : Wilfried Gawantka, *Aktualisierende Konkordanzen zu Dittenbergers Orientis Graeci inscriptiones selectae (OGIS) und zur dritten Auflage der von ihm begründeten Sylloge Inscriptionum Graecarum (Syll. 3)*, Hildesheim - New York, 1977. Ὡσαύτως καὶ τὸ ἥδη μνημνευθὲν ἔργον τοῦ Aristide Calderini, *Epigrafia*, Torino, 1974.

Ἑλληνας καὶ Ἑλληνίζοντες διέσπειραν εἰς τὰς τρεῖς ἡπείρους τὰ εἴκοσι τέσσαρα γράμματα τοῦ Ἀλφαβήτου³³.

«Ὑποτύπωσης Γεωγραφίας ἐν ἐπιτομῇ»: οὕτω κατὰ τοὺς παλαιούς γεωγράφους θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐπιγράψωμεν τὸ σύντομον τοῦτο ἐράνισμα. Ἡ Αἰθιοπία καὶ αἱ περὶ αὐτὴν χῶραι θὰ εἶναι τὰ σημεῖα ἐκκινήσεως. Ἡ Βαρβαρική Ἀζανία (ὁμώνυμος τῆς Πελοποννησιακῆς) θεωρεῖται ἐσχάτη πρὸς νότον περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, ἐξ ὧων μνημονεύει ἡ γραπτὴ παράδοσις τῆς Ἀρχαιότητος. Τὸ ἀκρωτήριο Πρόσον καὶ ἡ νῆσος Μενουθιάς (νεωτέρα Ζανζιβάρη) ἦσαν γνωστοί εἰς τοὺς Ἑλληνας γεωγράφους. Ἐκ τοῦ ἀπωτάτου ἐκείνου σημείου τὸ σύνορον ἐτρέπετο πρὸς βορρᾶν μέχρι τῶν Πυραλάων νήσων καὶ κατέληγεν εἰς τὴν πόλιν Ὀπώνην καὶ τὸ Ἀκρωτήριο Ἀρώματα. Ὁ Αὐαλίτης κόλπος μετὰ τοῦ ὁμωνύμου πολίσματος Αὔαλις ἠνοίγετο εὐρύτατα διὰ νὰ στενωθῇ κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Ἀραβικοῦ κόλπου. Εἰς τὴν εἴσοδον, πάντοτε ἐπὶ Ἀφρικανικοῦ ἐδάφους, ἔκειτο ἡ Ἑλληνὶς πόλις Βερενίκη ἢ ἐπὶ Δειρῆς, μία τῶν ὁμωνύμων πόλεων, τὰς ὁποίας ἀνήγειραν οἱ Ἑλληνας βασιλεῖς. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας ἔκειτο τὸ ὄρεινόν συγκρότημα τῆς Ἀξώμης ἢ Αὐξούμης καὶ ἡ πόλις τῶν Αὐξωμιτῶν ἡγεμόνων, πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἄνω ῥοῦ τοῦ Ἀσταβόρου, παραποτάμου τοῦ Νείλου. Ἡ Ἀδουλις ἦτο τὸ ἀκμάζον ἐπίνειον τῆς Ἀξώμης. Βορειοδυτικῶς τοῦ ἀκρωτηρίου Ἀρώματα ἔκειτο ἡ νῆσος Διοσκορίδου, σημαίνων σταθμὸς τῶν θαλασσίων μεταφορῶν³⁴.

Ἡ μακρὰ ἄλυσις τῶν Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν ἔχει τὴν ἀφετηρίαν εἰς τὴν Ἀξώμην καὶ τὴν Ἀδουλιν. Περὶ τὸ ἔτος 550 ὁ Κοσμάς ὁ Ἰνδικοπλεύστης κατέχωρυσεν εἰς τὴν «Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν» τοῦ τὸ κείμενον ἐπιγραφῆς, τὸ ὁποῖον ἰδίᾳ χειρὶ ἀντέγραψεν εἰς τὴν Ἀδουλιν. Πρόκειται περὶ διακηρύξεως τοῦ Ἑλληνος βασιλέως Πτολεμαίου τοῦ Γ' (247 - 224) ἀναφερομένης εἰς μεγάλην ἐκστρατείαν εἰς τὸν Εὐφράτην, τὴν Μεσοποταμίαν, τὴν Βαβυλωνίαν, τὴν Σουσιανήν, τὴν Περσίδα, τὴν Μηδίαν καὶ τὴν λοιπὴν πᾶσαν ἕως Βακτριανῆς³⁵. Εἰς

33. Ἐπισημαίνωμεν τοὺς ἐξ ἀπόψεως καλλιτεχνικῆς λαμπροῦς χάρτας, τοὺς προσηρτημένους εἰς τὸ δίτομον ἔργον τοῦ Κ α ρ ὁ λ ο υ Müller, *Geographi Graeci Minores*: Editore Ambrosio Didot, Παρίσι, 1855. Τὸ κείμενον τοῦ «Περίπλου» αὐτόθι, τόμ. Α', σελ. 257 κέ.

34. Εὐχρηστοί εἶναι οἱ χάρται τῆς Ἀρχαιότητος: *Die Welt der Antike* (Atlas Antiquus). Taschenatlas, Veb Hermann Haack, Gotha, καὶ *Grosser historischer Weltatlas*, μέρος πρῶτον *Vorgeschichte und Altertum* ὑπὸ Hermann Bengtson καὶ Vladimir Milojčić, εἰς τεύχη δύο, Μόναχον, 1954 κέ. Συστηματικοὶ χάρται περιλαμβάνονται ὡσαύτως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἔργου τοῦ Hermann Bengtson μετ' ἐξελληνισμοῦ τῶν τοπωνυμίων.

35. W. Dittenberger, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. Α', ἀριθμ. 54, σελ. 83 κέ.

τὸν αὐτὸν χῶρον μνημονεύομεν τὸν κύκλον τῶν τριγλώσσων ἐπιγραφῶν τοῦ Ἀζανᾶ ἢ Ἀειζανᾶ (Ézana), βασιλέως τῶν Ἀξωμιτῶν, Ὁμηριτῶν, Αἰθιόπων καὶ ἄλλων. Τὸ ἐκτάκτου σημασίας τοῦτο εὑρημα, ὡς ἀποκατεστάθη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, τὴν Αἰθιοπικὴν καὶ τὴν Νότιον Ἀραβικὴν, ἀνήκει εἰς τὰ μέσα τοῦ τετάρτου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος³⁶.

Ὁ Ἡρωοπολιτικὸς κόλπος ἦτο τὸ σύνορον τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἀραβίας. Ἡ Ἀρσινόη, μία τῶν ὁμωνύμων πόλεων, καὶ τὸ Κλύσμα, ἀπετέλουν τὰ σύνορα δύο ἡπείρων. Κατερχόμενος πρὸς νότον, ὁ Ἡρωοπολιτικὸς ἐρρίπτετο εἰς τὸν Ἀράβιον ἢ Ἀραβικὸν κόλπον. Ἡ Ἀραβία, ἡ Πετραία, ἡ Ἐρημος καὶ ἡ Εὐδαίμων, κειμένη εἰς κρίσιμον σημεῖον τῶν μεγάλων θαλασσίων καὶ χερσαίων ἐπικοινωνιῶν, ἐδέχετο ἀλλεπάλληλα στρώματα πολιτισμῶν. Ναβαταῖοι, Ἐλιμίται, Θαμυδικοί, Μαδιανῖται καὶ ἄλλοι συνηντῶντο μετὰ τῶν ἐπηλύδων. Ὁ Αἰλανιτικὸς καὶ ὁ Περσικὸς κόλπος ἐπικοινωνοῦν μετὰ τῶν μεγάλων ἀρτηριῶν τοῦ Ἰνδικοῦ Ὠκεανοῦ. Μέχρι τῆς πτώσεως τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς (ἄλωσις τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπὸ τῶν Ἀράβων : 17 Σεπτεμβρίου 642), ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτῆς, ἡ αἵγλη τοῦ Βυζαντίου παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἔντονος. Ἡ παρουσία τοῦ ἐνεπιγράφου λίθου εἶναι δεσπόζουσα καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς Χερσονήσου. Κατωτέρω ἀπαριθμοῦμεν τινὰ τῶν ὀνομάτων πόλεων καὶ οἰκισμῶν, τὰ ὅποια διετήρησαν καὶ διέσωσαν τὰ λείψανα τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς.

Οἱ Ναβαταῖοι ἢ Ναβατηνοί, λαὸς ἀρχαῖος καὶ εὐρύτατα διαδεδομένος, περιορισθεὶς σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Ἡρωοπολιτικοῦ κόλπου, νοτίως τῆς Ἰδουμαίας, εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀφετηρίαν τῆς συνοπτικῆς ταύτης ἐνημερώσεως. Ἐν πρώτοις ἐπισημαίνομεν ἐπιγραφὴν τῶν ἐτῶν 166/169 μετὰ Χριστὸν εἰς δίγλωσσον διατύπωσιν, Ἑλληνικὴν καὶ Ναβατηνὴν. Περαιτέρω ἀναφέρονται πόλεις καὶ κῶμαι φέρουσαι ὀνόματα Ἑλληνικὰ ἢ ἐξηλληνισμένα καὶ ἐπισημαίνονται κείμενα παραδιδόμενα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν : Ἰαμβία κῶμη - Ἰάθριππα - Μαίφα μητρόπολις - Ὀρος Σινᾶ μετὰ τῆς βορείας περιοχῆς - Νάγαρα μητρόπολις, πόλις Νεγράνων - Εὐδαίμων Ἀραβία - Μάρα, Mariaba, μητρόπολις, πρωτεύουσα τῶν Σαβαίων - Ἐλοῦσα - Ὁμηρίται - Ἀδανα (τὸ γνωστὸν Aden) κ.λπ. Βορείως ἀναφέρεται δίγλωσσος ἐπιγραφὴ ἐλληνιστὶ καὶ εἰς Ναβατηνὴν διάλεκτον τοῦ τρίτου μετὰ Χριστὸν αἰῶνος : «ἡ στήλη αὕτη Φέρου Συλλέου τροφεὺς Γαδιμάθου, βασιλεὺς Θανουηγῶν»³⁷. Ἡ Πέτρα, πόλις διάσημος καὶ παλαιὰ τῆς Ἀραβίας,

36. Jeanne καὶ Louis Robert, Bulletin épigraphique, Revue des études grecques, τόμ. 95 (1982), σελ. 428 κέ.

37. Jeanne καὶ Louis Robert, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 92 (1979), σελ. 531, καὶ τόμ. 93 (1980), σελ. 478 κέ. A. Negev, The Greek Inscriptions from the Negev, Stud. Bibl. Francis. Coll. Min. 25, Ἱεροσόλυμα, 1981.

κειμένη ἐπὶ τῶν ὁδῶν, αἵτινες ἤγον ἀπὸ τοῦ Αἰλανιτικοῦ κόλπου εἰς τὴν Ἀσφαλτίτιδα λίμνην, εἶχε καιρίαν σημασίαν διὰ τὰς ἐμπορικὰς ἀνταλλαγὰς. Ὡς ἐλέχθη, ἡ πόλις αὕτη ἦτο «ἡ πύλη τῆς Ἀραβικῆς Χερσονήσου. Ἡ σημασία τῶν τόπων συνίστατο εἰς τὰς ὁδοὺς τῶν καραβανίων, αἱ ὁποῖαι ἔφερον πρὸς βορρᾶν εἰς τὴν Δαμασκόν, πρὸς ἀνατολὰς διὰ μέσου τῆς ἐρήμου πρὸς τὴν Γέρραν καὶ τὸν Περσικὸν κόλπον, πρὸς νότον πρὸς τὴν Ἐρυθρὰν Θάλασσαν, πρὸς τὰ Αἶλανα καὶ τὴν Λευκὴν Κώμην (...) καὶ τέλος πρὸς δυσμὰς πρὸς τὴν Ἀλεξανδρείαν». Κατωτέρω θὰ γίνῃ εἰδικὸς λόγος περὶ τῶν Ἑλληνίδων πόλεων καὶ νησίδων, αἱ ὁποῖαι ἔκλειντο εἰς τὸν Περσικὸν κόλπον³⁸.

Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 106 ἱδρυσις τῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀραβίας ὑπὸ τοῦ Τραϊανοῦ ἐτάραξε τὴν παλαιότεραν διοικητικὴν ὀργάνωσιν· ὅμως ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἐξικνεῖτο εἰς τὸ ἀπόγειον τῆς οἰκονομικῆς, τῆς πνευματικῆς καὶ ἰδιαζόντως τῆς καλλιτεχνικῆς ἀκμῆς. Ὁ κατὰ παράδοσιν κοινοτικὸς βίος ἀνέκτα τὴν παλαιάν του ῥώμην. Αἱ παλαιαὶ καὶ γνώριμοι ἀποικίαι ἀνεκαινίζοντο ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ Ῥωμαϊκοῦ Ἀετοῦ. Ἡ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων ἠκούετο μέχρι τῶν περάτων τῆς Οἰκουμένης³⁹. Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν «Γεωγραφικὴν ὑποτύπωσιν», ἀπτόμεθα τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης ἐκ τῆς Πέτρας εἰς τὴν ὀρεινὴν περιοχὴν, ἡ ὁποία διὰ τῆς Μοαβίτιδος καὶ κατὰ μῆκος τῆς Ἀσφαλτίτιδος Λίμνης προάγεται πρὸς τὴν Περσίαν καὶ διὰ τῆς Ἀμμωνίτιδος καταλήγει εἰς τὴν Δεκάπολιν. Πρωτεύουσα τῆς Μοαβίτιδος ἦτο παλαιότερον ἡ Ἀρεόπολις. Ἡ Φιλαδέλφεια, τέως πρωτεύουσα τῆς Ἀμμωνίτιδος, ἐξηλληνίσθη ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου (284 - 246), τοῦ ὁποίου φέρει τὸ ὄνομα. Τῷ 106 μ.Χ. προσηρτήθη εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἀραβίας. Τὰ Γέρασα, πόλις ἀρχαιοτάτη τῆς Δεκαπόλεως, ἀνεκαινίσθη ἐπὶ Ἀντιόχου Δ' τοῦ Ἐπιφανοῦς (175 - 164) καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων. Σφύζονται ἐπιγραφικὰ κείμενα, πλὴν ἄλλων καὶ ἐκ τῶν ἐρευνῶν εἰς τὸ θέατρον τῆς πόλεως⁴⁰.

Ἐντεῦθεν τρεπόμενοι πρὸς βορρᾶν καὶ ἀνατολὰς, προαγόμεθα εἰς τὴν Βόστραν, πόλιν ἐμπορικὴν καὶ ἀνθοῦσαν, ἀπὸ δὲ τοῦ 106 πρωτεύουσαν τῆς Ῥωμαϊκῆς διοικήσεως. Ὡς ἦτο ἐπόμενον, τὰ γραπτὰ κατάλοιπα τοῦ λιθίνου τούτου Ἀρχαίου

38. Paul Petit, *Histoire Générale de l'Empire Romain*, Παρίσι, 1974, σελ. 443 κέ.

39. Paul Petit, αὐτόθι, σελ. 252 κέ., 257 κέ.

40. J. Pouilloux, παρὰ Robert, ἐνθ' ἄνωτ., REG, τόμ. 91 (1978), σελ. 500, τόμ. 93 (1980), σελ. 479. Gerasa, American School of Oriental Research, 1938.

εἶναι ἀξιόλογα. Παρατίθενται στίχοι ἐπιτυμβίου ἐπιγράμματος. Ἀναμένεται ἡ γενικωτέρα πραγματεία τοῦ Maurice Sartre : *Bostra des origines à l'Islam*. Βορείως τῆς Βόστρας κεῖται ἡ πόλις Κάναθα, ἡ ὁποία ἤκμασε κυρίως κατὰ τὸν πρῶτον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα. Δύο μεγάλαι πόλεις τῆς Κοίλης Συρίας, ἡ Δαμασκὸς καὶ ἡ λαμπρὰ Πάλμυρα, μεγάλοι χερσαῖοι ὁδοὶ τοῦ ὑπερορίου ἐμπορίου, πλούσιαι εἰς ἐπιγραφικὸν ὕλικόν, καλύπτουν τὴν ἰδεατὴν γραμμὴν πρὸς τὸν Εὐφράτην. Εἰς τὸ Νικηφόριον (Καλλίνικον καὶ μεταγενεστέρως Λεοντόπολιν), ἔδρυμα τοῦ Σελεύκου τοῦ Α', ἔσως αὐτοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου, εἰσερχόμεθα εἰς τὴν Μεσοποταμίαν καὶ ἀκολουθοῦμεν τὸν ῥοὺν τοῦ μεγάλου ποταμοῦ πρὸς νότον.

Ἡ πόλις Δοῦρα - Εὐρώπος, ἀνεγερθεῖσα τὸ βραδύτερον τῷ 312 πρὸ Χριστοῦ, ἔδρυμα καὶ τοῦτο τῆς Ἀλεξανδρείου ἐποποιίας, ἐδέσποζε τῆς ποταμίου ὁδοῦ, ἡ ὁποία κατέληγεν εἰς τὸν Περσικὸν κόλπον. Ἀρσακίδαι καὶ Πάρθοι διεξεδίκησαν εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ῥωμαίους τὴν κυριαρχίαν τῆς πόλεως. Ἡ Ῥωμαϊκὴ κατοχὴ διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ 165 μέχρι τοῦ 256 μ. Χ. Αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι, παλαιότεραι καὶ πρόσφατοι, ἀποκατέστησαν τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς τύχας τῆς πολυπαθοῦς Ἑλληνίδος πόλεως. Ἡ πορεία πρὸς νότον κατέληγεν εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Περσικοῦ κόλπου. Δύο πόλεις, ἡ Ἀλεξανδρεία ἡ λεγομένη Σουσιανή, καὶ ἡ Τερηδών, τερματίζουν τὴν περίοδον ταύτην τῆς περιηγήσεως. Ἐξ ἄλλου, συμπληροῦντες τὰ λεχθέντα ἀνωτέρω περὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἀραβικῆς χερσονήσου, ἀναφέρομεν τὰς νήσους Ἰκαρος, Ἀραδος καὶ Τύλος, τὰ τοπωνύμια τῆς στερεᾶς Γέρρα, Κάδαρα, Ῥήγαμα, ἔσχατον δὲ πάντων τὸ Ἀραβικὸν ἀκρωτήριο εἰς τὴν Ἐρυθρὰν Θάλασσαν φέρει τὸ εὐγενὲς ὄνομα : Δίδυμοι⁴¹.

Διαπεραιούμενοι εἰς τὴν Σουσιανὴν καὶ τὴν Περσίδα, ὅπου ὁ Ἑλληνικὸς λόγος εἶναι γνώριμος, διασχίζομεν τὴν Καραμανίαν καὶ τὴν Γεδρωσίαν, τὴν Ἀραχωσίαν, τὴν Βακτριανήν, τὴν Σογδιανήν, χώρας τῆς Ἀλεξανδρείου ἐποποιίας. Ὁ νεώτερος περιηγητὴς περισυλλέγει τὰ θαυάσματα τοῦ ἐνεπιγράφου λίθου ἐρριμμένα τῇδε κάκεισε. Εἰς τὴν Ἀραχωσίαν, παλαιὰν σατραπίαν τῶν Ἀραχωτῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰράν, ἔνθα ἡ Ἀλεξανδρεία, μία τῶν ὁμωνύμων, ἡ Ἀλεξανδρούπολις, ἐπισημαίνεται ἡ λίαν ἐνδιαφέρουσα ἐπιγραφή τοῦ Asoka εἰς κείμενον Ἑλληνικὸν καὶ Ἀραμαϊκόν. Ἀλλ' ἡ μεγάλη ἀκμὴ εἰς τὰς ἀκραίας ταύτας χώρας ἐντοπίζεται βορειότερον εἰς τὴν Βακτριανὴν καὶ τὴν Σογδιανὴν (Ἀβγανιστάν). Πρό-

41. Joëlle Beaucamp et Christian Robin, *Le Christianisme dans la Péninsule Arabique d'après l'Épigraphie et l'Archéologie*, Travaux et Mémoires, Hommage à M. Paul Lemerle, τόμ. 8 (1981), σελ. 45 κέ. (πλούσια βιβλιογραφία).

σφατοι ἔρουναι φωτίζουν τὰς ἀκραίας ταύτας περιοχὰς τῆς Ἑλληνικῆς παρουσίας. Δύο Ἀλεξάνδρειαι, ἡ Ὡξιανὴ καὶ ἡ Ἑσχάτη, διακονοῦν τὴν ἐποποιίαν τοῦ Στρατηλάτου. Οὐχὶ ἀτόπως ἔγινε λόγος περὶ «Ἑλληνικῆς πόλεως ἐπὶ τοῦ ποταμοῦ Ὡξου». Ἡ διεξοδικὴ ἀνακοίνωσις τοῦ Louis Robert εἰς τὴν Académie des Inscriptions et Belles - Lettres «De Delphes à l'Oxus», ἐκόμισεν εἰς τὴν ἔρευναν ἐκτάκτου σημασίας στοιχεῖα καὶ ἀνήγαγε τὴν ὅλην διαπραγματεύσιν εἰς ὑψηλὸν ἐπίπεδον γενικεύσεων. «Εἰς τὴν πόλιν ταύτην», εἶπε, «τὴν ἰδρυθεῖσαν εἰς τὰ πέρατα τοῦ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατεχομένου κόσμου, ἡ ἡθικὴ διδασκαλία τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι Δελφικὴ». Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἀποστολῆς, ἰδίᾳ αἱ τελευταῖαι ὑπὸ τοῦ Paul Bernard, καὶ παραλλήλως τῆς Σοβιετο-ἀβγανικῆς Σχολῆς, προάγουν τὰς γονίμους ταύτας ἀναζητήσεις⁴².

Ἐνώπιον τοῦ πρωτοτύπου τούτου λιθίνου βιβλίου, ἐνώπιον τῶν λαμπρῶν ἐρειπίων ἐνὸς ὑπερορίου κόσμου, ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης ἴσταται ἐκθαμβος. Ἡ ἀπροσδόκητος αὕτη ἐντυχία εἰς τὰ πέρατα τῆς Οἰκουμένης —τόσον ἀπώτατα ὅσον καὶ οἰκεῖα— πληροῖ τὸν ἐπισκέπτην νομίμου ὑπερηφανείας. Ἡ σκαπάνη τοῦ ἀρχαιολόγου φέρει εἰς τὴν ἐπιφάνειαν μνημεῖα, στίχους καὶ κείμενα σφύζοντα Ἑλληνικῆς σοφίας. Ἰδοὺ τὸ ἐπόμενον ἐπίγραμμα :

Ἀνδρῶν τοι σοφὰ ταῦτα παλαιότερων ἀνάκειται
 ῥήματα ἀριγνῶτων Πυθοῖ ἐν ἡγαθείαι·
 ἔνθεν ταῦτα Κλέαρχος ἐπιφραδέως ἀναγράφας
 εἴσατο τηλαυγῇ Κινέου ἐν τεμένει.

Ἀλλαχοῦ αἱ παραινήσεις τοῦ σοφοῦ :

Παῖς ὢν κόσμιος γίνου,
 ἡβῶν ἐγκρατής,
 μέσος δίκαιος,
 πρεσβύτης εὐβουλος,
 τελευτῶν ἄλυπος⁴³.

Εἰς τὸν Ὡξον, θεὸν τῆς βορείου Βακτριανῆς, «Εὐχῆς ἀνέθηκεν Ἀτροσώκης Ὡξω» εἰς ἐπιγραφὴν τῶν μέσων τοῦ δευτέρου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος. Ἰδιαιτέρως μνεῖας εἶναι ἄξιοι αἱ ἐπὶ βράχου ἐπιγραφαὶ εἰς τὸ Ἀβγανιστὰν καὶ εἰς ὕψος 4320 μέτρων,

42. Louis Robert, De Delphes à l'Oxus. Inscriptions grecques nouvelles de la Bactriane, Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, 1968, σελ. 416 κέ., 422 κέ., 442. Εἰς ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Asoka βλ. πρὸς τοῖς ἄλλοις Bulletin épigraphique, Revue des études grecques, τόμ. 83 (1970), σελ. 476.

43. Louis Robert, ἔνθ' ἄνωτ., σελ. 422 κέ.

ἐνθα μία μόνη λέξις κεῖται ἐλληνιστὶ (τὸ ὄνομα Μακεδονικοῦ μηνός), ἀλλὰ τὸ κείμενον εἰς ἐπιτόπιον γλῶσσαν (Kouchane) ἔχει γραφῇ δι' Ἑλληνικῶν χαρακτήρων⁴⁴. Ἐν συμπεράσματι, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ Paul Bernard, παρουσιάζων εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῶν Ἐπιγραφῶν μελανοδοχεῖον ἀνευρεθὲν εἰς ἀνασκαφὴν, ἀπὸ ταπεινὸν τοῦτο ἀντικείμενον διαφωτίζει ἐντόνως τὴν εὐρυτάτην ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας εἰς ὁλόκληρον τὴν Κεντρικὴν Ἀσίαν, ἀρχῆς γενομένης ἐκ τῆς ἐξηλληνισμένης Βακτριανῆς, καθόσον ἔγινεν ἀντικείμενον μιμήσεως ὑπὸ τῆς τοπικῆς τεχνικῆς μιᾶς τῶν μεγάλων πρωτεουσῶν τῆς Βορειοδυτικῆς Ἰνδίας, ἡ δὲ Σανσκριτικὴ ἐδανείσθη ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τὸ ὄνομα τῆς μελάνης (mela, μέλαν) καὶ συγχρόνως τὸ ὄνομα τῆς γραφίδος (kalama, κάλαμος, καλαμάρι)⁴⁵.

Ἐκ τῶν ἐσχατιῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, ἐκ τῆς Ἀλεξανδρείας Ἐσχάτης, τῆς Βακτριανῆς καὶ τῆς Σογδιανῆς, τὸ πρὸς βορρᾶν ἀκραῖον σύνορον παλινδρομεῖ καὶ προάγεται κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς, ἡ ὁποία ὥριζε τὰ παλαιὰ βασίλεια καὶ τοὺς λαοὺς τῆς Σκυθίας καὶ τῆς Χορασμίας. Ἐπέκεινα τῆς Βακτριανῆς ἔκειτο ἑτέρα Ἑλληνικὴ πόλις, ἡ Ἀντιόχεια ἡ Μαργιανή, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ ὁδὸς εἰσέρχεται εἰς τὴν Ὑρκανίαν, ἠκολούθει τὴν νοτίαν ἀκτὴν τῆς Κασπίας Θαλάσσης καὶ τρεπομένη πρὸς βορρᾶν, κατέληγεν εἰς τὴν Καυκασίαν Ἀλβανίαν. Διὰ τῆς Ἰβηρίας καὶ τῆς Κολχίδος ἐρρίπτετο εἰς τὸν Εὐξείνιον Πόντον. Κατὰ μῆκος τῆς διαδρομῆς ταύτης ἐπεσημάνθησαν σποραδικῶς Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί. Ἡ εἴσοδος πρὸς τὴν «Μαύρην Θάλασσαν» διηύρυνε τὰ ἱστορικὰ πεδία καὶ ἀποκατέστησε τὴν ἄλυσιν τῶν ἐποχῶν. Βεβαίως ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ Πόντου, ἀπὸ τοῦ Φάσιος, τῆς Τραπεζοῦντος, τῆς Σινώπης, τῆς Ποντικῆς Ἡρακλείας, τοῦ Θρακικοῦ Βοσπόρου καὶ αὐτοῦ τοῦ Βυζαντίου — ἡ πλευρὰ αὕτη, ἀνήκουσα εἰς τὴν Ἀσίαν, συνεξετάζεται μετὰ τῶν εὐδαιμόνων χωρῶν τῆς Μικρᾶς καὶ τῆς Μεζζονος Ἀσιατικῆς γῆς. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἔνεκα τῶν ἐξειδικευμένων στόχων τῆς παρούσης μελέτης, ἡ ζήτησις στρέφεται ἀποκλειστικῶς πρὸς βορρᾶν.

Ἐκ τοῦ Φάσιος, ὅπου ἐπισημαίνονται ἐπιγραφαὶ τοῦ ὀψιαιτέρου Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τῆς Διοσκουριάδος, τοῦ Πιτυοῦντος, προαγόμεθα πρὸς βορρᾶν κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς μέχρι τῶν μεγάλων ποταμῶν, οἵτινες ἀρδεύουν τὴν βορείαν περιοχὴν τοῦ Πόντου : ὁ Τάναϊς (Don) διὰ τῆς Μαιώτιδος λίμνης, ὁ Βορυσθένης (Δνεί-

44. Jeanne καὶ Louis Robert, Bulletin épigraphique, Revue des études grecques, τόμ. 89 (1976), σελ. 653.

45. Communication : Campagne de fouilles à Ai Khanoum (Afghanistan), Académie des Inscriptions et Belles - Lettres, Comptes rendus, 1978, σελ. 421 κέ., 462 κέ. Βλ. καὶ Hermann Bengtson, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 406 κέ.

περος), ὁ Ὑπανις (Boug), ὁ Τύρας (Δάμαστρις, Δνείστερος), ὁ Πυρετὸς (Προῦθος), ὅστις ῥίπτεται εἰς τὸν Ἰστρον (Δανούβιον, Δούναβιν), κάτω ῥοῦν τοῦ Δανουβίου. Ἡ Ταυρικὴ Χερσονήσος ἢ Ταυρίς, κειμένη εἰς ἐπικαιρότατον σημεῖον τῶν θαλασσίων καὶ κυρίως τῶν ποταμίων ἐπικοινωνιῶν, προωρίζετο νὰ διαδραματίσῃ σημαῖνον πρόσωπον εἰς τὰς οἰκονομικὰς ἀνταλλαγὰς, τὰς πολιτικὰς καὶ τὰς στρατιωτικὰς, ὡσαύτως δὲ καὶ εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ πνευματικὰς ἐπικοινωνίας. Ἐκεῖθεν ἐξηγεῖται ἡ ἔμμενος καὶ παρατεταμένη παρουσία τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος, ἀκολούθως δὲ καὶ τῶν ἐμπορικῶν κοινοτήτων τῆς Δύσεως. Πόλεις καὶ πολίσματα, ἡγεμόνες καὶ ἰδρύματα χαράσσουσιν ἐπὶ τοῦ λίθου παντοῖα μηνύματα⁴⁶.

Ἡ Ταυρικὴ Χερσονήσος ἐν εὐρυτέρῃ ἐκδοχῇ μετὰ τῶν ἡπειρωτικῶν κτήσεων, Εὐρωπαϊκῶν καὶ Ἀσιατικῶν, ἐξετείνεται μετὰ τοῦ Τανάϊδος καὶ τοῦ Ὑπάνιος καὶ περαιτέρω μέχρι τῶν ἐκβολῶν τοῦ Τύρα. Ἦδη ἀπὸ τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος Μιλήσιοι ἄποικοι εἶχον δημιουργήσει ἀκμάζοντα ἐμπορεῖα. Ἐπιγραφαὶ καὶ ἐρείπια ἰδρυμάτων μαρτυροῦν περὶ τῆς παρατεταμένης οἰκονομικῆς καὶ τεχνικῆς δραστηριότητος. Τούτων γέννημα ὑπῆρξαν αἱ παροικίαι μετὰ τῶν ὀργανωτικῶν θεσμῶν, οἱ ὅποιοι εἰς τινὰς ἐξικινοῦντο εἰς ὑψηλὰ ἐπίπεδα. Ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς, ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Τανάϊδος πρὸς τὴν Μαιῶτιν λίμνην (Ἀζοφικὴν) ἀπαριθμοῦμεν τὰς πόλεις Τάναιν καὶ Γοργιππίαν ἢ Γοργίππειαν, τὸ Παντικάπαιον ἐπὶ τῆς ἀκραίας ἐπὶ τῆς Χερσονήσου προεξοχῆς, νοτίως δὲ ταύτης τὸ Νυμφαῖον. Κατέναντι πρὸς τὴν Σαρματικὴν χώραν ἔκειντο ἡ Φαναγόρεια ἢ Φαναγορία καὶ ἡ Ἐρμώνασσα. Ὁ Κιμμέριος Βόσπορος θὰ ἔχῃ βραδύτερον μερίζοντας ἐξελιζέσθαι. Ἠκολούθησαν ἡ Θεοδοσία, ἡ Χερσονήσος (πόλις), ἡ Ἡράκλεια, τὸ Μυρμήκιον κ.λπ. Ἐπιφανέστερα πασῶν τῶν πόλεων τούτων, διὰ τοὺς πολιτικούς καὶ κοινωνικούς θεσμούς καὶ τὴν ὅλην ἀκτινοβολίαν, ἀνεδείχθη ἡ Ὀλβία⁴⁷.

46. A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, The Mediaeval Academy of America, Cambridge Mass., 1936. Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς νοτίου Ῥωσίας, Ἀθῆναι, 1965.

47. Μακρὰ εἶναι ἡ βιβλιογραφία ἡ ἀναφερομένη εἰς τὰ πράγματα τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου εἰς γλῶσσαν Ῥωσικὴν. Μεταξὺ τούτων τὰ τοπικὰ Corpora τῶν ἐπιγραφῶν. Ἐπισημαίνονται τὰ νεώτερα δημοσιεύματα: V. F. Gajdoukevič, *Das Bosporanische Reich*, Berlin. Akademie, Amsterdam, 1971. E. Belin de Ballu, *Olbia. Cité antique du littoral nord de la Mer Noire*, Leyd. 1972. J. G. Vinogradov, *Die historische Entwicklung der Poleis des nördlichen Schwarzmeergebietes im 5. Jahrhundert v. Chr.*, Chiron, 1980, σελ. 63 - 100. Τοῦ αὐτοῦ, *Olbia, Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer* (Xenia, Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen, Heft I, 1981).

Τὸ ἑβδομον συνέδριον τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντίαν (Constanza 9 - 13 Σεπτεμβρίου 1977) ἔτρεψε τὸ διαφέρον τῶν ἐπιγραφικῶν εἰς τὰ θέματα τῆς Μικρᾶς Σκυθίας. Γενικώτερον ἡ ἐκλογή τῆς ἔδρας ἔδωσε τὴν ἀφορμὴν νὰ διευρυνθῇ ὁ κύκλος καθ' ὅλην τὴν περιοχὴν ἀπὸ τοῦ Τανάϊδος μέχρι τῆς Δαρδανίας, τῆς Ἰλλυρίας, τῆς Ἀνω Μοισίας, τῆς Παννονίας. Προσφῶς ὁ Paul Petit ὠμίλησε περὶ «ἐνότητος καὶ ἐτερότητος τῶν περιοχῶν τοῦ Δουνάβεως». Ἡ «Μικρὰ Σκυθία» (Dobroudgea), κειμένη εἰς κρισιμώτατον γεωγραφικὸν ᾠδον, ἐκαλεῖτο νὰ διαδραματίσῃ σπουδαῖον πρόσωπον εἰς τὰς οἰκονομικὰς καὶ πολιτιστικὰς ῥοπὰς. Ἡ ἔννοια μιᾶς «Μικρᾶς Σκυθίας» ἐν συναφείᾳ πρὸς μίαν «Μεγάλην» καθιερώθη ἐπισήμως ἐπὶ Δομιτιανοῦ (81 - 96), ἐνῶ ἐπὶ Τραϊανοῦ (98 - 117) προσηρτήθησαν ἐδάφη τῆς ἐκεῖθεν τοῦ Ἰστρου Δακίας. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων, ἡ πόλις Ἰστρος μετ' ἄλλων φέρονται ἰδρυθεῖσαι κατὰ τὸν ἑβδομον καὶ τὸν ἕκτον αἰῶνα⁴⁸.

Πλούσιος εἶναι ὁ ἀμνηστὸς τῶν ἐπιγραφῶν, τὰς ὁποίας ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν φέρει εἰς φῶς ἡ σκαπάνη τοῦ ἀρχαιολόγου. Εἰς τὴν Μικρὰν Σκυθίαν, διευρύνοντες ἐλαφρῶς τὰ πρὸς βορρᾶν καὶ νότον ἀκράϊα ὅρια, συναντῶμεν κατὰ μῆκος τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἰστρου τὸ βορειότατον στόμιον ἐκβάλλον πρὸς τὴν θάλασσαν (Kilia), ἐνῶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας τὴν Δινογέτειαν (Dinogetia), Ῥωμαϊκὸν φρούριον εἰς τὸν ῥοῦν τοῦ ποταμοῦ, ἀκολούθως δὲ τὸ Νοβιόδονον (Noviodunum), Αἰγισσὸν (Aegissus) καὶ τὴν Πεύνκην, νοτιώτατον δέλτα τοῦ στομίου. Πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἔκειτο ἡ Τρόσμις ἢ Τροισμὶς (Troesmis) καὶ νοτίως ταύτης ἡ Βερόη καὶ ἡ Κίος, εἰς δὲ τὴν θάλασσαν ἡ λαμπρὰ πόλις Ἰστρος ἢ Ἰστροπόλις, τῆς ὁποίας αἱ ἀνασκαφαὶ διαφωτίζουν τὴν ἱστορίαν. Ἡκολούθουν παρὰ τὸν Εὐξείνιν οἱ Τόμοι, ἡ νεωτέρα Κωνσταντία ἢ Κωνσταντζα, ἡ Κάλλατις, οἱ Κρουνοὶ ἢ Διουνσόπολις, ἡ Τίριζα, Τιριστὶς ἄκρα, Τιριστρία, ἡ Ὀδησσός, σημερινὴ Βάρνα, ἡ Μαρκιανούπολις. Θὰ ἀκολουθήσουν περαιτέρω ἡ Μεσημβρία, ἡ Ἀγχίαλος, ἡ Ἀπολλωνία. Ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ Ἰστρου - Δανουβίου ἐπισημαίνονται Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ εἰς τὴν Ὀλτενίαν, τὴν Ζαρμιζεθέουσαν (οὕτως ἑλληνιστί: Sarmizegetousa), τὸ Ἀπουλον (οὕτως ἑλληνιστί: Apulum), εἰς τὴν Πορόλισσον (Porolisensis: οὕτως ἑλληνιστί), Νάπουκα (Napoka, ἐπίσης ἑλληνιστί) κ.λπ.⁴⁹

48. Paul Petit, *Histoire Générale de l'Empire romain*, Παρίσι, 1974, σελ. 408 κέ.

49. D. M. Pippidi, *Scythica minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, Acad. Bucarest, Amsterdam, 1975. *Epigraphica. Tra-vaux dédiés au VIIIe Congrès international d'Épigraphie grecque et latine*, Constanza, 9 - 13 Sept. 1977, Recueillis et publiés par D. M. Pippidi et Em. Popescu, Ed.

Ἡ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «κατωτέρα Μοισία» (Moesia inferior) φερομένη ἐπαρχία συνεχίζει τὴν «Μικρὰν Σκυθίαν». Σειρὰ ὅλη νέων πόλεων (villae novae) μαρτυρεῖ περὶ τοῦ εὐρέος στρατιωτικοῦ ἐποικισμοῦ τῶν καιρίων στόχων τῆς ἀμύνης. Ὀνομάζομεν πλὴν ἄλλων τὸ Δουρόστορον (Durostorum), τὴν Transmarisca (Τραμαρίσκα κατὰ τὸν Προκόπιον), τὴν Ἀπιαρίαν (Apiaria), τὴν Πρίσταν (Prista), τὸ Trimammium, τὰς Νοοῦας (Novae), τὸν Οἶσκον (Oescus), τὰς Αὐγούστας (Augustae). Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας διακρίνεται τὸ εὐχρον καὶ εὐοίωνον ὄνομα τῆς Νικοπόλεως πρὸς Ἰστρῶ ἢ περὶ Αἷμον. Ἀναπλέομεν τὸν Ἰστρον. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἠγνόουν τὸ ὄνομα τοῦ Δανουβίου. Ὁ Ἡσίοδος (Θεογονία, 337) εἶχε περὶ τοῦ Ἰστρου θολὰς ἰδέας, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Ἡρόδοτος (IV, 47 κέ.) ὑπῆρξε φειδωλός. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ Ἕλληνες οὐδέποτε προήχθησαν πέρα τῶν Σιδηρῶν Πυλῶν, συνέχεον δὲ πολλάκις τὰ ὀνόματα τῶν ποταμῶν. Εἰς τοὺς Ῥωμαίους ὀφείλεται ἡ ταύτισις τοῦ Ἰστρου μετὰ τοῦ Δανουβίου πιθανῶς κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Ὀκταβίου κατὰ τῶν Ἰλλυριῶν τῷ 35 π.Χ., ἀσφαλῶς δὲ ὑπὸ τοῦ Τιβερίου κατὰ τὸ δέκατον ἕκτον ἔτος ἐπίσης πρὸ Χριστοῦ. Παρὰ ταῦτα ἡ διάκρισις τῶν δύο ὀνομάτων Ἰστρος καὶ Δάνουβις ἢ Δούναβις χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον εἰς τὸν γλαφυρὸν λόγον⁵⁰.

Ὁ Ἰστρος ἢ Δανούβιος ὑπῆρξεν ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ μεγάλη ποτάμιος λεωφόρος, ἡ ὁποία πρωϊμώτατα συνέδεσε τὰς θαλάσσας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς μετὰ τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης. Εἰς τὴν μακρὰν ἱστορίαν του θὰ διαδραματίσῃ σπουδαῖον πρόσωπον διὰ τὴν κίνησιν τῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ πρωτίστως ὡς ὄχυρον ἐκτάκτου σημασίας. Κατὰ τοὺς ὑστέρους Ῥωμαϊκοὺς χρόνους, κατὰ τοὺς πρωῒμους Βυζαντινοὺς, ἀλλὰ καὶ καθ' ὅλην τὴν μακρὰν περίοδον τῶν μέσων αἰώνων τὸ σύνορον τοῦ Δουνάβεως, πολλάκις παραβίασθὲν καὶ ἀποκατασταθὲν, καθώριζε τὴν ἰδεατὴν γραμμὴν δύο κόσμων. Ἐντεῦθεν ἐκινεῖτο ὁ Ἑλληνορρωμαϊκὸς κόσμος, ὅστις ἔδιδεν εἰς τὸ πολυμιγὲς πλῆθος τὸν νόμον του. Μία νέα θρησκεία, ἡ θρησκεία τοῦ Ἰησοῦ, μία νέα παιδεία, ἡ παιδεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, θὰ παρασκευάσουν κοινότητα πολιτισμοῦ. Ἐκεῖθεν τοῦ συνόρου ὁ «Βάρβαρος», ἄλλοτε ἄλλος, ὁσάκις δὲν θὰ κατακτηθῇ, θὰ ἀφανισθῇ καὶ θὰ παραμείνῃ

Acad. de la R. S. Roumanie. E. Popescu, Inscriptiones intra fines Dacoromaniae repertae graecae et latinae anno CCLXXXIV, Bucarest, 1976. I. Barnea, Les monuments paléochrétiens de la Roumanie, Vatican, 1977.

50. G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, τόμος Α': Inscriptiones Orae Ponti Euxini, editio altera emendata, Sofia, 1970. Τοῦ αὐτοῦ, τόμος Β': Inter Haemum et Danubium repertae, 1959. Β': Inter Haemum et Rhodopem repertae, 1964. IV: Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestiquae repertae, 1966.

ὄνομα ψιλόν. Ἐν κατακλεῖδι τὸ σύνορον τοῦ Δουνάβεως, ἀλλόγλωσσον ἢ ὁμόγλωσσον, ἐστέγασε μίαν κοινότητα.

Κατὰ τὴν πρώϊμον περίοδον τῆς Ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας εἰς τὰς βορείας περιοχάς, ἡ Φιλιππούπολις ἐκλήθη νὰ ἀναλάβῃ μείζονας πρωτοβουλίας. Ἡ «Τρίλοφος πόλις», τὸ Trimontium, ὡς ἀπεκάλουν αὐτὴν οἱ Ῥωμαῖοι, ἰδρυθεῖσα τῷ 341 ὑπὸ τοῦ Φιλίππου τοῦ Β', ἀπέβαινεν ἤδη μέγας σταθμὸς τῶν διηπειρωτικῶν ἐπικοινωνιῶν. Ἀπὸ τῆς πόλεως τοῦ Βυζαντίου καὶ διὰ ταύτης ἀπὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἐπέκεινα, ἡ πόλις τοῦ Φιλίππου διὰ τῆς Ἀδριανουπόλεως καὶ τῆς Σερδικῆς προήγετο πρὸς βορρᾶν κατὰ μῆκος τοῦ ποταμοῦ μέχρι τῆς Σιγγηδόνας. Ἐξ ἄλλου διὰ τοῦ Οἴσκου ἐπικοινωνοῦναι μετὰ τῆς Αἰγαίδος καὶ ἐμμέσως μετὰ τῶν πρωϊμωτέρων κέντρων τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ μέχρις αὐτῆς τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου καὶ τοῦ Τανάϊδος. Ὅμως συνεχίζοντες τὸν ἀνάπλου τοῦ Δουνάβεως, μετὰ τὰς Αὐγούστας, συναντῶμεν τὰς παραδουναβίους πόλεις τῆς Ἄνω Μοισίας, ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ. Ἐντεῦθεν τὴν Ῥατιαρίαν ἢ Ῥαιτιαρίαν (Ratiaria), τὴν Βονωνίαν (Bononia), τὸ Δορτικὸν (Dorticum), τοὺς Κούππους (Couppae), τὸ Ταυrunum, καὶ τὰς μεγάλας πόλεις, τὸ Βιμινάκιον (Viminacium), τὴν Σιγγηδόνα καὶ τὸ Σίρμιον. Ἐκεῖθεν δὲ τοῦ ποταμοῦ ἐπὶ τῆς Δακικῆς ὄχθης τὰς πόλεις Dro-betae, Tierne (Δίερνα), Arcidava κ.λπ.⁵¹

Ἐτέρᾳ γραμμῇ, ἐκκينوῦσα ἐκ τοῦ Βουθρωτοῦ καὶ τοῦ Ὀγχήσμου (τῶν νεωτέρων Ἀγίων Σαράντα, σήμερον Σαράντα), κατευθύνεται πρὸς βορρᾶν κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς. Ἡ νεαρὰ ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τῆς Ἀλβανίας καὶ τῶν ἁλλοδαπῶν συνεργατῶν προάγουν τὰς ἐρεῦνας τῆς Ἰλλυρίας. Μετὰ τὸ Βουθρωτόν, ὅπου τὰ ἀρχαιολογικὰ κατὰλοιπα ὑπῆρξαν λίαν ἀξιόλογα, χωροῦντες πρὸς τὰ ἄνω, ἐπισημαίνομεν τὴν Φοινίκην καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ Ἀργύριον (Ἀργυρόκαστρον), τὴν Ἀντιγόνοιαν καὶ κατὰ τὴν ἀκτὴν τὴν Χεΐμεραν (Χειμάραν), τὸ Ὀρικόν, τὴν νησίδα Σάσωνα καὶ τὸν Αὐλῶνα, εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικὸν τὴν Βύλην. Ἡ Ἀπολλωνία, πόλις ἐξέχουσα, ἰδρυθεῖσα ὑπὸ τῶν Κερκυραίων τῷ 588, διετήρησεν ἐπὶ μακρὸν τὴν

51. Fanoula Papazoglou, *The Central Balkan Tribes in the Pre-Roman Times*, Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians, Amsterdam, 1978. Ἐπισημαίνονται : *Inscriptions de la Mésie Supérieure : I. Singidunum et le Nord - Ouest de la Province*. Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de Philosophie de l'Université, Βελιγράδιον, 1976, ὑπὸ Μ. Mirković et S. Dusanic. P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure. 4. Naissus. Remesiana. Horreum Margi*, Université de Béograd, 1979.

αἵγλην της⁵². Νοτιώτερον ἔκειντο ἡ Ἀμαντία καὶ ἡ Ὀλυμπή «πόλις τῆς Ἰλλυρίας». Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας ἐντοπίζεται ἡ Ἀντιπάτρεια ἢ Ἀντιπατρία, κατὰ μῆκος δὲ τῆς ἀκτῆς, μετὰ τὴν Ἀρνισσαν, δεσπόζει ἡ Ἐπίδαμνος, τὸ μετέπειτα Δυρράχιον, ἀποικία Κορινθίων καὶ Κερκυραίων τῷ 626 - 625. Ἡ τελευταία αὕτη πόλις, πλὴν τῆς παλαιᾶς της εὐκλείας, διεκρίθη κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Κατὰ τοὺς πρωῒμους καὶ μέσους Βυζαντινοὺς χρόνους διετέλεσε καίριον κέντρον χειρσαίων καὶ θαλασσίων ἐπικοινωνιῶν στρατιωτικῆς καὶ οἰκονομικῆς σπουδαιότητος⁵³.

Μετὰ τὴν Λισσόν, τὴν Βούτουαν καὶ τὸν Ῥίζωνα (Risinium) συναντῶμεν τὴν εὐφωνοτάτην Ἑλληνίδα πόλιν Ἐπίδαυρον, τὴν Ῥάγουσαν τῶν Βυζαντινῶν χρόνων. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος (913 - 959) εἰς τὸ πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν ἔργον τοῦ ἐνασμενίζει συγγράφων καὶ σπουδάζων τὰ κεφάλαια «Περὶ Δελματίας καὶ τῶν ἐν αὐτῇ παρακειμένων ἐθνῶν». Δίκεν φρουρῶν αἱ Ἑλληνίδες νῆσοι παρατάσσονται κατὰ μῆκος τῶν ἀξένων ἀκτῶν. Αἱ πλεῖσται τούτων συνεχίζουν μακρὰν ἱστορικὴν σταδιοδρομίαν ἐντασσομένην εἰς τοὺς μεγάλους ἀνταγωνισμοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης. Ἐπὶ τοῦ ἡπειρωτικοῦ ἐδάφους ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς αἱ ἰσχυραὶ πόλεις : ἡ Νάρων (Narona), ἡ Σάλων ἢ Σαλωνία (Salonae), τὸ Τραγούριον (Tragurium), ἡ Σκάρδων ἢ Σκαρδῶνα (Scardona), τὰ Ἰάδερρα (Iader), Ὀρτοπλα (Ortopla), τὰ Ταρσάτικα (Tarsatica), ἡ Σένια (Senia), αἱ Πόλαι ἢ Πόλλαι (Pola), ἡ νοτιωτάτη ἄκρα τῆς Ἰστρίας, κλπ. Εἰς τὴν θαλασσίαν περιοχὴν αἱ πόλεις καὶ αἱ νῆσοι παρουσιάζουν ἐντονώτατον Ἑλληνικὸν χαρακτῆρα. Ἐκ νότου πρὸς βορρᾶν, ἀπὸ τῶν νησίδων Μέλιτα καὶ Λάδεστα ἢ Λάδεστον, ἡ ἄλυσις τῶν Ἑλληνικῶν ὀνομάτων εἶναι ἀδιάρρηκτος μέχρι τοῦ μυχοῦ τῆς Ἀκυ-

52. Διεξοδική πραγματεία : Heide und Helmut Buschhausen, Die Marien - Kirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia, Βιέννη, 1976.

53. L'Illyrie. La ville illyrienne, édition spéciale en français à l'occasion du Premier colloque des études illyriennes, Sept. 1972, Tirana, 1972. H. Ceka, Questions de Numismatique illyrienne avec un catalogue des monnaies d'Apollonie et de Dyrrachion, Tirana, 1972. Ἀνάλυσις ὑπὸ Jeanne et Louis Robert, Bulletin épigraphique, τόμ. 86 (1973), σελ. 109 κέ. S. Anamali, Les Illyriens et les villes de l'Illyrie dans les inscriptions de la Grèce, Illyria, 1981. Jeanne et Louis Robert, ἐνθ' ἄνωτ., τόμ. 96 (1983), σελ. 116 κέ. P. Cabanos, Les inscriptions du théâtre de Bouthrotos : Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage, Annales litt. Université de Besançon, 1974. Drini et D. Budina, Nouvelles inscriptions découvertes à Butrint, Illyria, I. 1981 : Jeanne et Louis Robert, αὐτόθι, 95 (1982), σελ. 351 κέ.

ληϊτας : Κόρκυρα Μέλαινα (τὰ νεώτερα Κούρτσολα, γνώριμα εἰς τὴν ναυσιπλοΐαν τοῦ βορείου Ἰονίου), Ἰσσα, ἀποικισθεῖσα ὑπὸ τῶν Συρακουσίων κατὰ τὸν τέταρτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, Φάρος, Κελαδοῦσαι, Ἀψορος καὶ Ἀψυρτίδες νῆσοι κ.λπ. Ὁ Φάρος (ἡ Φάρος προκειμένου περὶ τῆς ὁμωνύμου πόλεως), ἡ διαπρεπεστάτη τοῦ νησιωτικοῦ συμπλέγματος, ὑπῆρξεν ἀπὸ τοῦ 285 - 284 ἀποικία τῶν Παρίων. Προσφυῶς νεώτερος συγγραφεὺς ἐπέγραψε τὸ ἔργον του «Ἀδριατικὸς Ἑλληνισμός». Τερματίζοντες τὴν παράγραφον, μνημονεύομεν τὰς Ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς τῆς Ῥωμαϊκῆς Οὐγγαρίας⁵⁴.

Ἐλευθεριώτερον θὰ ἀκολουθήσωμεν ἐνταῦθα τοὺς κανόνας τοῦ «Δακτυλίου», προκειμένου νὰ ἐπισημάνωμεν τὴν παρουσίαν τοῦ ἐνεπιγράφου Ἑλληνικοῦ λίθου εἰς τὰς χώρας τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Βρεττανίας. Πρὸς ἀκριβεστέραν ἐνημέρωσιν τοῦ ἀναγνώστου διατηροῦμεν τὰς Λατινικὰς ὀνομασίας τῶν μνημείων καὶ τῶν τόπων μετὰ τῶν νεωτέρων κατὰ τόπους ἐθνικῶν ὀνομασιῶν. Διὰ τὸν Ἑλληνα ἀναγνώστην παρατίθενται τὰ ἀντίστοιχα ὀνόματα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, ὅσαςκις ταῦτα παραδίδονται ὑπὸ τῆς γραπτῆς παραδόσεως τῶν Ἑλλήνων γεωγράφων καὶ περιηγητῶν, τοῦ Στράβωνος (63 πρὸ Χριστοῦ - 19 μετὰ Χριστόν), τοῦ Διονυσίου τοῦ Περιηγητοῦ (ἀρχαί τοῦ Β' μετὰ Χριστόν αἰῶνος), τοῦ Παυσανίου (δεύτερον ἡμισυ), τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου, ὡσαύτως, καὶ ἄλλων ἐπωνύμων καὶ ἄνωνύμων συγγραφέων, οἵτινες ὑπῆρξαν συνεχισταὶ μιᾶς γεραρᾶς παραδόσεως. Τὸ κλασσικὸν Λεξικὸν τῶν W. Pape - G. Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, ἀνατύπωσις τῆς τρίτης ἐκδόσεως, εἰς τόμους δύο, Graz, 1959, εἶναι ἀπαραίτητον βοήθημα διὰ τὴν μελέτην τοῦ ὀνοματολογικοῦ ὕλικου.

Ἐκ τῆς ὁμιχλώδους Βρεττανίας, τοῦ Λονδινίου, τοῦ Ἐβροράκου (Ἰόρκης), τοῦ Uxellodunum (Ὁέξαλλα ἢ Οὔξελλα καθ' Ἑλλήνας, Bridgewater-Bay, κατὰ Βρεττανούς), ἐκ τῆς Mansio τοῦ Corbridge in Northumber - Land, εἰς τὸν Τάμεσιν παρὰ Amerdin, ὅπου Ἑλλήν ἱατρὸς παρέχει τὰς ὑπηρεσίας του (Robert, Bulletin épigraphique, 91, 1978, σελ. 507), ἡ Ἑλληνικὴ ἐπιγραφή διαπεραιοῦται εἰς τὸ ἡπειρωτικὸν ἔδαφος. Εἰς τὴν Γερμανίαν ἐπισημαίνεται πρώτη ἡ Colonia

54. Louis Robert, Inscriptions hellénistiques de Dalmatie, Hellenica, Recueil d'Épigraphie, de Numismatique et d'Antiquités grecques, τόμ. XI-XII, Παρίσι, 1960, σελ. 505 κέ. Lorenzo Braccisi, Grecità Adriatica. Un capitolo della colonizzazione in Occidente, Bologna, 1971. Πρβλ. καὶ Robert, Bulletin épigraphique, ἐνθ' ἄνωτ., 1963, 142 κέ. 1976, σελ. 487 κέ. Irene Bilkei, Alba Regia: Annales Musei Stephani Regis: Die griechischen Inschriften des römischen Ungarn, 17 (1979), Robert, ἐνθ' ἄνωτ., 1980, σελ. 419 κέ.

Agrippina ή Agrippinensis (Cöln) (παλαιά 'Ελληνική παράδοσις : 'Αγριππίνηνσις), ακολουθοῦν δὲ οἱ Confluentes (Coblenz), ή Bonna (Bonn) καὶ ή Augusta Treverorum (Trier) ἑλληνιστί : Αὐγούστα Τριβηρῶν ή Τριουηρῶν, τὸ Divodurum Mediomatrices (Metz), ἑλληνιστὶ Μεδιομάτρικες ή Μεδιοματρικοί.

Αἱ Γαλατικαὶ πόλεις φιλοξενοῦν τὸ μέγιστον μέρος τῶν 'Ελληνικῶν ἐπιγραφῶν, τῆς 'Ιταλίας, ἐννοεῖται, ἐξαιρουμένης. Πρώτη, ὡς φαίνεται, ἔρχεται τὸ Augustodunum (Autun), Αὐγουστόδονον, ακολουθοῦν δὲ τὸ Lugudunum ή Lugdunum, ἑλληνιστὶ Λουγούδουνον ή Λούγδουνον (Lyon), μέγα κέντρον οἰκονομικῶν ἀνταλλαγῶν, ἔρχεται δ' ἀμέσως ή Vienna (Vienne), κατ' ἀπόδοσιν 'Ελληνικὴν Οὐῖεννα τῶν 'Αλλοβρόγων, ὁμώνυμον τοῦ Λουγδούνου τῶν Βαταύων. Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀπεκαλύφθη εἰς τὴν Lyon ἐξαίρετου σημασίας 'Ελληνικὴ ἐπιγραφή, ή ὁποία ὁμοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν μαρτυροῦν περὶ τῆς πυκνῆς παρουσίας 'Ελλήνων ή 'Ελληνιζόντων εἰς τὴν πόλιν ταύτην. Τὸ κείμενον δὲν εἶναι πλήρες κατὰ τὸ τέλος, πιθανολογεῖται δὲ ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ ή τὰς πρώτας δεκαετίας τοῦ τρίτου αἰῶνος μετὰ Χριστόν. 'Η γλῶσσα μαρτυρεῖ περὶ ὑψηλοῦ πως ἐπιπέδου τοῦ γράψαντος :

Εἰ γυνῶναι ποθέεις ὅστις βροτὸς ἐνθάδε κεῖται,
οὐδὲν σειγῆς, ἔργα δὲ γράμματα πᾶν τάδε λέξει·
Εὐτέκνιος ἐπίκλην, 'Ιουλιανὸς τοῦνομα τῶδε,
Λαοδίκεια πατρίς, Συρίας περίβλεπτον ἄγαλμα·
ἔντιμος πατρώθεν, μήτηρ δ' ἔχε δόξαν ὁμοίην,
χρηστὸς καὶ δίκαιος πᾶσιν πεφιλημένος ἀντί,
οὐ Κέλτοις λαλέοντος ἀπὸ γλώσσης ῥέε πειθῶ.
Ποικίλα μὲν περιῆλθεν ἔθνη, πολλοὺς δὲ δῆμους
ἔγνω καὶ ψυχῆς ἀρετὴν ἤσκησ' ἐν ἑαυτοῖς.
Κύμασιν καὶ πελάγει συνεχῶς ἐπέδωκεν ἑαυτόν,
δῶρα τὰ πάντα φέρων εἰς Κέλτους καὶ Δύσεως γῆν
ὅσσα θεὸς προσέταξε φέρειν χθόνα πάνφορον 'Ηοῦς,
οὐνεκα τὸν φιλέσσκε βροτόν· τριπλὰ φύλα τὰ Κέλτων . . .⁵⁵

Περαιτέρω μνημονεύομεν τὰς πόλεις Vasio (Vasion), «πόλις Οὐασίων» κατὰ τοὺς 'Ελληνας, Avenio (Avignon), Αὐεννίων, τὰς Aquae Sextiae (Aix), θερμὰ ὕδατα, τὰ Σέξτια λεγόμενα κατὰ τὴν παλαιάν 'Ελληνικὴν παράδοσιν, ὡσαύτως ἐν συνεχείᾳ τὴν Arelate (Arles), 'Αρελάτε, Nemausus (Nîmes), Νεύμασος, Baeterae

55. J. - F. Reynaud, Amable Audin, Jean Pouilloux, Une nouvelle inscription grecque à Lyon, Journal des Savants, 1975, σελ. 47 κέ.

(Béziers), Βαίτερρα ἢ Βήτερρα, τὴν Narbo (Narbonne), Νάρβων, Ναρβωνία, Ναρβωνησία, Ναρβωνίτις κατὰ τὴν ἡμετέραν παλαιὰν παράδοσιν. Ἐπανερχόμεθα εἰς τὰς Ἑλληνίδας πόλεις τῆς Δυτικῆς Μεσογείου, αἱ ὁποῖαι ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἐβδόμου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἔκτου αἰῶνος εἶχον ἀποτελέσει μέγα κέντρον Ἑλληνικῆς παρουσίας. Ἰδρυμένοι εἰς τὴν γειτνίασιν τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥοδανοῦ, συνέδεον τὴν θάλασσαν μετὰ τῆς ἐνδοχώρας. Ἡ λαμπρὰ αὕτη ἄλυσις ἐξετείνεται ἀπὸ τῆς Λιγουρίας μέχρι τοῦ μεγάλου ποταμοῦ: ὁ Μόνοικος, λιμὴν Ἡρακλέους, Νίκαια, Ἀντίπολις, Φόρον Ἰούλιον (Forum Iulii, Fréjus), Ὀλβία, ἡ ὁμώνυμος τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τὸ Ταυροέντιον, ἡ μεγίστη πασῶν Μασσαλία, ἡ Ἀγάθη. Λέγει περὶ τῶν Μασσαλιωτῶν ὁ Στράβων (Δ', 1, 5 κέ.): «δηλοῖ δὲ τὰ καθεστηκότα νυνί· πάντες γὰρ οἱ χαρίεντες πρὸς τὸ λέγειν τρέπονται καὶ φιλοσοφεῖν, ὥσθ' ἡ πόλις μικρὸν μὲν πρότερον τοῖς βαρβάροις ἀνεῖτο παιδευτήριον, καὶ φιλέλληνας κατεσκευάζε τοὺς Γαλάτας, ὥστε καὶ τὰ συμβόλαια ἑλληνιστὶ γράφειν· ἐν δὲ τῷ παρόντι καὶ τοὺς γνωριμωτάτους Ῥωμαίων πέπεικεν, ἀντὶ τῆς εἰς Ἀθήνας ἀποδημίας ἐκεῖσε φοιτᾶν, φιλομαθεῖς ὄντας...».

Δύο μεμονωμένοι κυψέλαι, ἡ πολλαχῶς διάσημος ἐπὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ Ὠκεανοῦ πόλις Burdigala (Bordeaux), Βουρδίγαλα, καὶ ἡ Tolosa (Toulouse), κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν μεταγραφὴν Τολῶσα ἢ Τόλωσα, πόλις εὐδαίμων τῆς Γαλατίας τῆς Ναρβωνησίας ἐπὶ τοῦ παταμοῦ Γαρούνα (εἰς τὴν ἀπόδοσιν Γαρούνα, Γαρύνα), μνημονεύονται ἐνταῦθα μετὰ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἰσπανίας. Μετὰ τὴν Rhoda ἢ Rhodè ('Ροδὴ) ἔρχεται ὁ συνοικισμὸς τεσσάρων πολισμάτων παρὰ τὰς σημερινὰς Ampurias ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἐμπόριον, τὸ ἀρχαιότερον τῶν ὁποίων ἰδρύθη ὑπὸ τῶν Μασσαλιωτῶν περὶ τὸ 520 πρὸ Χριστοῦ, ἀκολουθοῦν δὲ πρὸς νότον ὁ Ταρράκων ἢ Ταρρακῶν (Tarraco) καὶ νεύουσα πρὸς τὸν πορθμὸν τῶν Γαδεΐρων, ἡ Μαλάκη ἢ Μάλακα (Malaca), σημερινὴ Malaga. Ἐκεῖθεν ἐκ τοῦ πορθμοῦ ἡ ὁδὸς στρέφεται πρὸς βορρᾶν καὶ συναντᾷ τρεῖς ἐπιφανεῖς πόλεις, τὴν Ἰσπαλιν (Hispalis), τὴν νεωτέραν Σεβίλλην, τὴν Κόρδουβαν, Καρδύβην ἢ Κορδούην κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν παράδοσιν (Corduba κατὰ τὴν Λατινικὴν, τὴν σημερινὴν Cordoba), καὶ βορειότερον τὴν Augusta Emerita, τὴν σημερινὴν Merida, τὴν Ἑλληνικὴν Αὐγοῦσταν Ἡμέριταν. Ἀπασαὶ διατηροῦν Ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς⁵⁶.

Ὁ André Piganiol, ὁμιλῶν περὶ τῆς κατακτήσεως τῆς Δύσεως κατὰ τὸν δεύτερον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, ἀποφαίνεται: «ἐν τούτοις εἰς τὴν Δύσιν ἡ Ῥώμη ἐπετέλεσε τὴν σπουδαιότεραν ἀποστολὴν της. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν θὰ ἀποβῇ ἡ ἐπί-

56. Galliae inscriptiones Graecae, τόμ. XIV, 1890.

κουρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀφοῦ ἐξασθενήσῃ καὶ μειώσῃ τὸ κῦρος αὐτοῦ. Εἰς τὴν Δύσιν ἡ Ῥώμη θὰ διαδώσῃ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν Λατινικὸν πολιτισμόν. Ἡ Δυτικὴ Μεσόγειος θὰ ἀποβῇ Λατινικὴ λίμνη». (*La Conquête Romaine*, ἔκδ. πέμπτη, 1967, σελ. 355). Τερματίζοντες τὰ τελευταῖα ταῦτα στάδια τῆς διηπειρωτικῆς πλάνης τοῦ «Δακτυλίου», ἐπισημαίνομεν Ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς κατὰ μῆκος τῆς Ἀφρικανικῆς ἀκτῆς. Ὡς μέχρι τοῦδε, οἱ Ἑλληνες Γεωγράφοι καταγράφουν, μεταγλωττίζουν καὶ μεταχαραμματίζουν τὰ ὀνόματα. Προηγεῖται ἡ *Volubilis Tingitana*, κατὰ τοὺς Ἑλληνας Οὐολούβυλις Τιγγιτάνα τῆς Μαυριτανίας εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας. Ἀκολουθῶς ἀπαριθμοῦνται πόλεις τῆς Ἀφρικανικῆς ἀκτῆς καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀποταμιεύσει παντοίας φύσεως Ἑλληνικὰ κείμενα. Μεταξὺ τῶν πρώτων ἀναφέρεται ἡ Καισάρεια (*Caesarea*), ἐκ τῶν μεγαλυτέρων πόλεων τῆς Νουμιδίας, πρότερον *Iol*, μετονομασθεῖσα βραδύτερον, ἀκολουθεῖ δὲ ἐν συνεχείᾳ ἡ πλησιόχωρος Τίπασα (*Tipasa*). Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἀκμάζουν αἱ πόλεις *Lambaesis* (ἐλληνιστὶ Λάμβαισα), *Thougga*, *Theveste* (Θεουέστη, Τεβέστη), καὶ βορειότερον ἡ *Cirta* (Κίρτα), πόλις τῆς Νουμιδίας, μετονομασθεῖσα βραδύτερον εἰς *Κωνσταντῖναν*. Δύο ὁμώνυμοι πόλεις, ὁ *Hippo Regius*, Ἰππῶν ὁ Βασιλικὸς (*Bône*), *Hippo Diarrhytus*, Ἰππῶν ὁ Διάρρυτος, ἤκμασαν εἰς τὴν μετέπειτα ἱστορίαν. Τὸν Ἰππῶνα τὸν Βασιλικὸν ἐκλέευσεν ὁ μέγας πατὴρ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας Αὐγουστῖνος. Ἡ *Utica* (Ἰτύκη, Ἰτικαῖος), πόλις εὐημεροῦσα τῆς *Zeugitana*, συνοδεύει τὴν *Καρχηδόνα*, ἐνῶ ἡ *Τακάπη* (*Tacape*) ἐξειλισσετο εἰς «παμμέγεθες ἐμπόριον». Μεταξὺ τῆς *Sabratha* (Σαβράτα, Σάβραθα) καὶ τῆς *Leptis Magna* (Λέπτις ἢ Λέπκις ἢ Μεγάλη, Λεπτίμαχνα ἢ Νεάπολις) ἔκειτο ἡ *Oea* ἢ *Oeea* ἢ *Macaroea*, Μακαραία, Ἐὼα κατὰ Πτολεμαῖον. Ἡ *Κυρηναϊκή*, χώρα ἐνδόξου Ἑλληνικῆς παραδόσεως, ἀποτελεῖ σταθμὸν εἰς τὴν μακρὰν ταύτην περιήγησιν⁵⁷.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο στάδιον τοῦ «Δακτυλίου» εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιότερων. Ἡ Ἀλεξάνδρεια τῶν Ἑλλήνων βασιλέων καὶ τῶν Ῥωμαίων διαδόχων τῶν ἤτο, πρὸ τῆς *Κωνσταντινουπόλεως*, μεγάλη πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Γενικώτερον εἰς τὴν μείζονα ἀνατολικὴν Ἀφρικὴν ἡ ἀδιάλειπτος Ἑλληνικὴ παρουσία ὑπῆρξε βαθεῖα καὶ παρατεταμένη. Ἀλλ' ὁ Νεῖλος διὰ τῶν καταρρακτῶν τοῦ ἀποτελεῖ τὴν σπονδυλικὴν στήλην, περὶ τὴν ὁποῖαν ἐνετάσσοντο ἐντεῦθεν ἀκχεῖσθαι αἱ πόλεις,

57. Πρὸς γενικωτέραν ἐνημέρωσιν: Jacques Heurgon, *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques*, Nouvelle Clio, Παρίσι, 1969. Claude Nicolet, *Rome et la conquête du monde méditerranéen 264 - 27 avant J.-C.*, tome premier: *Les structures de l'Italie romaine*, Nouvelle Clio, Αὐτόθι, 1979. Sous la direction de Claude Nicolet et ses collaborateurs, *Rome et la conquête du monde Méditerranéen 264 - 27 avant J. C.*, tome second, Αὐτόθι, 1978.

τὰ παντοῦ ἰδρύματα, αἱ ἀκροπόλεις, τὰ ὀχυρωματικά ἔργα, τὰ ἱερὰ τῶν ποικιλο-
νύμων θεοτήτων. Πάντα ταῦτα φέρουν λαμπρὰ Ἑλληνικά ἢ ἑλληνοπρεπῆ ὀνόματα.
Πολλὰ τούτων εἶναι ἤδη γνώριμα εἰς τὸν Ἡρόδοτον. Μετὰ τὴν Μέμφιδα, τὴν
Φιλαδέλφειαν, τὴν Ἀρσινόην, τὴν Ἡρακλεόπολιν τὴν μεζζονα, τὴν Ἀντινόην, τὴν
Ἐρμούπολιν, τὴν Ἀφροδιτόπολιν, τὴν Πτολεμαῖδα, τὰς Θήβας, τὴν Ἀπολλινόπο-
λιν, τὴν Συήνην, τὰς νήσους Ἐλεφαντίνην καὶ Φιλὰς, τὴν Τάλμιν, τὴν Ἰερὰν Σικά-
μινον, θὰ καταλήξωμεν εἰς τὴν Μερόην. Ὁ γηραιὸς ποταμὸς μετὰ τῶν δορυφόρων
του, τοῦ Ἀσταβόρου καὶ τοῦ Ἀστάπου, δημιουργοῦν ἰδεῶδες σύνορον πολιτισμῶν.

Ἀναμφισβητήτως ἰδεῶδες σύνορον τοῦ ἡμετέρου «Δακτυλίου» εἶναι ὁ Νεῖλος
μετὰ τῆς λαμπρᾶς ἀλύσεως τῶν Ἑλληνικῶν ὀνομάτων. Τούτων ἐκλογὴ παρετέθη
ἀνωτέρω δεξιμάτος χάριν. Ὅμως ὁ ῥοῦς τοῦ ποταμοῦ ἔχει πρὸς ἀνατολάς, ἀλλὰ
κυρίως πρὸς δυσμὰς τὰς δάσεις καὶ αἱ δάσεις αὗται δηλοῦν πολλὰς ἀκραῖα σύνορα
τῆς Ἑλληνικῆς ἀκτινοβολίας. Οὕτως ἐπισημαίνομεν τὴν Ὄασιν Siwa, ὅπου τὸ
Ἀμμωνεῖον, τὸ μαντεῖον δηλονότι τοῦ Ἀμμωνος, τὴν Μεγάλην Ὄασιν μετὰ τῶν
Ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἀκτινογραφημάτων, τὴν Ὄασιν εἰς τὴν Σαχάραν, ὅπου
ἡ χώρα τῶν Γαραμάνδων εἰς τὴν ἔσω Λιβύην, θεωρουμένην «νοτιωτάτην τῶν
Ἑλληνορρωμαϊκῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες εὐρέθησαν μέχρι σήμερον εἰς τὴν Σαχάραν».
Ὁ Ἡρόδοτος (IV, 174 κέ., 183) ὀνομάζει τοὺς Γαράμαντας «ἔθνος μέγα ἰσχυρῶς».
Πρωτεύουσά των ἦτο ἡ Γαράμη, ἡ νεωτέρα Γέρμα, μνημονεύεται δὲ πρὸς δυσμὰς
ἡ Γαραμαντικὴ φάραγξ, κλπ. Αἱ νεώτεροι ἐρευνᾶν ἐμπλουτίζουν συνεχῶς τὴν λιθί-
νην ταύτην συλλογὴν⁵⁸. Ἀλλ' ἡ Ἀφρικὴ δὲν ἀποδίδει μόνον τὸ πολύτιμον τοῦτο
ταμιεῖον τῆς Ἑλληνικῆς σοφίας. Καταστρέφων τὸν λόγον, ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόν-
τος κειμένου ὀφείλει νὰ ἐξάρῃ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἤσκησεν εἰς τὰς ἀπωτά-
τας ταύτας ἐσχατιὰς ἡ ὀψιαιτέρα Ἀρχαιότης καὶ ὁ πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου⁵⁹.

58. Robert, Bulletin épigraphique, REG, τόμ. 85 (1972), σελ. 519 - αὐτόθι, 90 (1977), σελ. 440 κέ., αὐτόθι, 87 (1974), σελ. 335 κέ., αὐτόθι, 89 (1976), σελ. 580 κέ. Μεταξὺ ἄλλων ἐπισημαίνομεν τὰ ἀκόλουθα: André Bernand, Le Paneion d'El-Kanaïs: Les inscriptions grecques, Leiden, 1972. Τοῦ αὐτοῦ, Les inscriptions grecques et latines du Collosse de Memnon (en collaboration avec Étienne Bernand), Παρίσι, 1960. Τοῦ αὐτοῦ, De Koptos à Kosseir, Leiden, 1972. Τοῦ αὐτοῦ, Les inscriptions grecques de Philae, τόμ. πρῶτος, 1969. Étienne Bernand, Les inscriptions grecques et latines de Philae, τόμ. δεύτερος: Haut et Bas Empire, 1969.

59. A. A. Vasiliev, Justin the First. An Introduction of the Epoch of Justinian the Great, Cambridge Mass., 1950, σελ. 274 κέ. A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284 - 602, Oxford, 1964, εἰς τόμους τρεῖς. W. H. C. Friend, Nubia as an Outpost of Byzantine Cultural Influence, Byzantinoslavica, τόμ. 29 (1968), σελ. 319 κέ.

ANTI ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Εἰς τὸ δωδέκατον διεθνὲς Συνέδριον τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Ἀρχίδος (10 - 16 Σεπτεμβρίου 1961) ὁ συνάδελφος Bruno Lavagnini προέβη εἰς ἀνακοίνωσιν ὑπὸ τὸν τίτλον : *Il Greco moderno come lingua internazionale*⁶⁰. Εἰς τὴν ἀφιετηρίαν τοῦ μελετήματος εἶχε δύο λίαν ἐνδιαφέροντα κείμενα, τὸ βραχὺ ὑπόμνημα τοῦ Γουσταύου D'Eichthal (1804 - 1886) ὑπὸ τὸν τίτλον *De l'usage pratique de la langue*, τὸ ὁποῖον ἐδημοσιεύθη τῷ 1864, ἐν συναφείᾳ δὲ πρὸς τοῦτο ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ Βολταίρου ὑπὸ χρονολογίαν 14 Σεπτεμβρίου 1770. Εἰς ταύτην ὁ φιλόσοφος ἐξέφραζε πρὸς τὴν αὐτοκράτειραν Αἰκατερίναν τὴν Β' τὴν ἀγαλλιάσιν του διὰ τὰς προσφάτους νίκας τῶν Ῥωσικῶν στόλων κατὰ τῶν Τούρκων εἰς τὰ Ἑλληνικὰ ὕδατα. Ἐγραφε μεταξὺ ἄλλων : «ὅσοι ἠϋχοντο εἰς τὴν Μεγαλειότητά σας ἀποτυχίας, θὰ ἀποστομωθοῦν... Πρόκειται προφανῶς περὶ ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι δὲν θέλουν νὰ ὁμιλοῦμεν τὴν Ἑλληνικὴν, διότι ἡ ὑμετέρα Μεγαλειότης θὰ ἴδρυσεν βεβαίως μίαν ὥραϊαν Ἑλληνικὴν Ἀκαδημίαν· θὰ ἔγραφα μίαν Αἰκατερινιάδα· οἱ Ζεῦξοι καὶ οἱ Φειδίαι θὰ ἐκάλυπτον τὴν γῆν μὲ τὰς εἰκόνας σας· ἡ πτώσις τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας θὰ ἐξυμνεῖτο εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, αἱ Ἀθῆναι θὰ ἦσαν μεταξὺ τῶν πρωτευουσῶν σας· ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα θὰ καθίστατο γλῶσσα παγκόσμιος...»⁶¹.

Διεξοδικὸν καὶ οὐσιαστικώτερον εἶναι τὸ κείμενον τοῦ Γουσταύου D'Eichthal, ἐνὸς τῶν ἐλληνιστῶν, οἱ ὅποιοι συνέλαβον τὴν ἰδέαν νὰ ἰδρύσουν κέντρον σπουδῶν καὶ Ἑλληνογαλλικῆς ἐπικοινωνίας. Οἱ δύο ἄλλοι ἦσαν ὁ Brunet de Presle καὶ ὁ Charles Beulé. Σκοπὸς τοῦ σωματείου ἦτο «νὰ ἐνώσῃ ὅσους ἐνδιέφεροντο διὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν». Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1867 ἡ Association pour l'encouragement des études grecques ἤρchiσεν ἐκδίδουσα τὸ *Annuaire de l'Association*, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τοῦ 1888 μετωνομάσθη εἰς *Revue des études grecques*. Ὁ D'Eichthal, φίλος τοῦ Μάρκου Ῥενιέρη, ὁ ὁποῖος μετέφρασε τὸ δοκίμιόν του εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, ἔγραφε μεταξὺ ἄλλων : ὑπάρχει μία γλῶσσα, «ἡ ὁποία ἤδη ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος ἔχει καταστῆ ἀναγκαῖον στοιχεῖον τῆς παιδείσεως παντὸς ἐγγραμμάτου ἀνθρώπου· μία γλῶσσα, ἡ ὁποία ὡς ἐκ τῆς καταγωγῆς της ἀναφέρεται εἰς αὐτὴν τὴν καταγωγὴν τοῦ πολιτισμοῦ...». Ἡ γλῶσσα αὕτη δὲν παρέμεινε ξένη ἀπρὸς οὐδεμίαν

60. Actes du XIIe Congrès international d'études Byzantines, Ochride 10 - 16 Septembre 1961, τόμ. Β', Βελιγράδιον, 1964, σελ. 379 κέ.

61. Voltaire, Oeuvres complètes, Firmin Didot, 1876 - 1878, 13, X, 13, σελ. 421.

τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἰς τὸν τομέα τῆς θρησκείας, τῆς πολιτικῆς, τῶν γραμμάτων, τῶν τεχνῶν, τῶν ἐπιστημῶν· ὑπῆρξε τὸ ὄργανον καὶ κατὰ τινὰ τρόπον ἡ μήτρα». Καὶ καταλήγει : ἡ γλῶσσα αὕτη «ὑπῆρξεν ἡ γλῶσσα τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ Ἱπποκράτους καὶ τοῦ Θεοφράστου, τοῦ Εὐκλείδου καὶ τοῦ Ἀρχιμήδους· ὑπῆρξεν ἡ γλῶσσα τοῦ Εὐαγγελίου, τοῦ ἀποστόλου Παύλου, τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐξ ἴσου τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ· ἡ γλῶσσα, ἡ ὁποία ὑπηρέτησε τὴν Λογοτεχνίαν, τὴν Θεολογίαν, τὴν Νομικὴν ἐπιστήμην τοῦ Βυζαντίου· ἡ γλῶσσα, ἡ ὁποία ἐπὶ τριάκοντα αἰῶνας διέτηρησε τὴν ἀρχικὴν τῆς ζωηρότητα, τὸ λεξιλόγιον, τὴν πλαστικὴν τῆς ἰκανότητάς ὡς κατὰ τὴν πρώτην ἡμέραν, γλῶσσα λογικὴ καὶ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην εὐφωνική». «Τὸ σύνολον τοῦτο τῶν προϋποθέσεων, ὄντως ἐκτάκτων, προώριζον κατὰ τινὰ τρόπον τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὡς γλῶσσαν διεθνῇ»⁶².

R É S U M É

Comme suite à une première communication sous le titre «Langue et Parole» (plus haut, pages 331 et suiv.), l'auteur présente à l'Académie d'Athènes une seconde sur le sujet «Le cheminement mondial de la langue grecque». Sans faire double emploi, cette dernière reviendra nécessairement sur des thèmes déjà posés. La première partie est intitulée : «Sur les rives du Nil». Ici les questions sont examinées moins du point de vue linguistique que sociologique. Dès le règne de Philippe II, le problème de la langue paraît avoir été posé. Avec l'expansion du domaine linguistique, le papyrus, matière déjà largement utilisée, est jetée dans la circulation. Le problème de la langue (et nous parlons ici du papyrus non-littéraire) est examiné dans toute sa diversité.

La deuxième partie porte le titre «L'antagonisme des dialectes et la koiné, langue de communication internationale». Tandis que les «langues

62. Gustave d'Eichthal, Lettre à un membre du Comité du Globe Cobden à Londres et considérations préliminaires sur une langue internationale universelle, Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France, πέμπτον ἔτος, 1871, σελ. 126 κέ. Περὶ τῆς ιδέας τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Εὐρώπης γενικώτερον διὰ τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἤδη ἀπὸ τῶν Μέσων Αἰώνων, βλ. Δ. Ἀ. Ζακυθινόυ, Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, σελ. 130 κέ., 162 κέ., 169 κέ., 186 κέ., 201 κέ., 209 κέ.

littéraires» poursuivent leurs traditions, tandis que la langue «populaire», grâce aux papyrus, livre son véritable visage, une «langue écrite» l'emporte de plus en plus. Elle porte le nom de «koinè» (κοινή). Pour répéter la phrase d'Antoine Meillet : «la κοινή n'est pas une langue fixée, ce n'est pas non plus une langue qui évolue en obéissant régulièrement à certaines tendances; c'est une langue où il y a une sorte d'équilibre, constamment variable, entre fixation et évolution».

Sous ces visages, la «koinè» grecque assumera son grand rôle international. Le processus couvre un champ mondial. Plus loin on en fera un développement très large. Un troisième et dernier chapitre, plus dense, est intitulé «Les pierres qui parlent», autrement exprimé «Saxa loquuntur». L'auteur, maniant une grande matière d'inscriptions, entreprend un immense parcours idéal qui trace les limites extrêmes du cheminement mondial de la langue grecque. Le lecteur y trouvera un riche matériel onomastique, de préférence grec et, en second lieu latin ou autre, qui facilitera ses orientations. Un schéma topographique serait prématuré.
